CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

B.T. 43

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

आ० सं० १५३

॥ रामपूर्वतापनीयोपनिषद् ॥

नं० ४४४२

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ ।
रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥ १ ॥
स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः ।
राक्षसा येन मरणं यान्ति स्वोद्रेकतोऽथवा ॥ २ ॥

ओं श्रीराम-तापनीयेऽस्मिन् पञ्चविंशत्तमे मते ।
आथर्वणे तथा खण्डा दश पूर्वाभिधे मताः ॥ १ ॥
"यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।
नाभिह्रदाम्बुजादासीत् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥
यस्यावयव-संस्थानैः कल्पितो लोक-विस्तरः ।
तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्वमूर्जितम् ॥
एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्" ॥ इति स्मृतेः

नारायण-कथनानन्तरं सदवतार-कथनावसरे प्राप्ते मुख्यत्वाद्रामावतारमादौ निरूपयति, चिन्मये इति । श्रीरामस्वरूपन्तु नारसिंहे निर्णीतम् । 'दशरथे' अधिकरणे 'रघोः' दिलीपात्मजस्य सूर्यवंश्यस्य कुले 'चिन्मये' ज्ञानस्वरूपे 'महाविष्णौ' नानावतार-मूलकारणे हरौ जाते सति रामाभिधा प्रवृत्तेति शेषः । अनेनास्य पूर्णावतारता सूचिता । तस्य निर्वचनम् अखिलं रातीत्यादि ।

'सः' हरिः विद्वद्भिः लोकेषु राम इति प्रकटीकृतः । 'महीस्थितः' भूमौ नित्यं वसन् 'राति' ददाति साधुभ्योऽखिलं वाञ्छितम्, 'राजते' शोभते च, इत्यन्वर्थता-श्रयणेन राम इति लोकेषु विद्वद्भिः स्मृतः । रातेः प्रकृति-मात्रशेषः, महीस्थित-शब्दस्याद्याक्षरशेषः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुनः ।
राक्षसान् मर्त्यरूपेण राकुर्मनसिजं यथा ॥ ३ ॥
प्रभाहीनांस्तथा कृत्वा राज्यार्हाणां महीभृताम् ।
धर्ममार्गं चरित्रेण ज्ञानमार्गं च नामतः ॥ ४ ॥
स्वस्य ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्यं स्वस्य पूजनात् ।
तथा रामस्य रामाख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः ॥ ५ ॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।

राक्षस-मरण-शब्दयोराद्याक्षर-शेष इत्याह, राक्षसा इति । "रामो राक्षस-मर्दनः" इति प्रसिद्धेः । अथवा डित्थादि-शब्दवद् यदृच्छाशब्द एवायं न क्रिया-शब्दः, गुणातिशयात् प्रसिद्धिं गत इत्याह, स्वेति । 'स्वोद्रेकतः' स्वमहिमतो गुणातिशयाद्वा अनलार्कादेरिव ॥ १ ॥ २ ॥

राम इति नाम भुवि 'ख्यातं' प्रसिद्धिमागतं, नत्वयं क्रियानिमित्त इत्यर्थः । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे गुणक्रिया-जाति-शब्दवद्यदृच्छाशब्दोऽस्ति स्वरूपनिमित्तः । निमित्तान्तरमाह, अभिरामेणेति । रमयतीति रामः, ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । विग्रहान्तरं राक्षसानिति । राक्षसान् मर्त्यरूपेण रामः, आद्याक्षरशेषः । 'मनसिजं चन्द्रं' "चन्द्रमा मनसो जातः" इति मन्त्रवर्णात्, यथा प्रभाहीनं करोति, तथा राक्षसान् प्रभाहीनान् कृत्वा विख्यातो यः स राम इत्यर्थः । निमित्तान्तरमाह, राज्यार्हाणामिति । धर्ममार्गमिति । स्वस्य चरित्रेण श्रुतेन धर्ममार्गं राति, 'नामतः' उच्चारितात् ज्ञानमार्गं राति, स्वस्य ध्यानेन वैराग्यं राति, स्वस्य पूजनात् ऐश्वर्यं 'राति' ददाति, राज्यार्हाणां महीभृतां तथेति समुच्चये । अतोऽस्य रामस्य रामाख्या भुवि स्यात् । अथ 'तत्त्वतः' वस्तुतः अर्थत उच्यते इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

रमन्ते इति । 'अनन्ते' देश-काल-कृत-परिच्छेद-शून्ये 'नित्ये' नियते अवयव-विकार-शून्ये च, 'आनन्दे' सुखैकरूपे 'चिदात्मनि' चिद्घने अ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥ ६ ॥
चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ७ ॥
रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्व्यङ्गास्त्रादि-कल्पना ।
द्वि चत्वारि शडष्टासां दश द्वादश षोडश ॥ ८ ॥
अष्टादशापि कथिता हस्ताः शङ्खादिभिर्युताः ।
सहस्रान्तास्तथा तासां वर्ण-वाहन-कल्पना ॥ ९ ॥

मूर्त्तब्रह्मणि 'योगिनः' निरुद्धेन्द्रियग्रामाः 'रमन्ते' ध्यानेन तृप्यन्ति ; 'इति' हेतोः रामपदेन 'असावेव' दशरथात्मजः 'परं' मुख्यं ब्रह्म अभिधीयते, अधिकरणे घञ् ।

ननु मूर्त्तस्य कथमानन्त्यादि ? नन्वमूर्त्तस्यापि कथमानन्त्यादि ? इति चेत्, समः समाधिः, अपरिदृष्टार्थ-स्वीकारस्तूभयत्रापि समः ; तस्मात् "द्वावेव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्च" इति श्रुतेरसङ्कोच एव न्यायः, वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायादलौकिकार्थ-बोधनं श्रुतेरलङ्कार एव ॥ ६ ॥

रामशब्दार्थं निरूप्य ब्रह्मणः कथं शरीरित्वमित्याशङ्क्य उत्तरमाह, चिन्मयस्येति । चिन्मयस्य ब्रह्मणः 'रूपकल्पना, मायिकं रूपमित्यर्थः । स्वरूपानतिरिक्तया मायाशक्त्या नरस्यैवैकस्यापि विरुद्ध-नानाधर्माविरोध इति भावः ॥ ७ ॥

तदायुधादिकमपि कल्पितमेवेत्याह, रूपस्थानामिति । रूपे तिष्ठन्तीति रूपस्थाः, तासां, देवतानां पुंस्त्वकल्पना यथा रामः पुमान्, स्त्रीत्वकल्पना यथा सीता स्त्री, अङ्गकल्पना यथा त्रिनयनचतुर्भुजत्वादि रुद्र-विष्ण्वादीनाम्, अस्त्रकल्पना यथा शार्ङ्गं धनुः, नन्दकः खड्गः ; आदिशब्दाद्भूषण-वाहनादि-कल्पना ।

उक्तमर्थमुदाहरति, द्वि चत्वारीति । 'आसां' देवतानां 'द्वि' द्वौ हस्तौ कथिताविति विपरिणामोऽविभक्तिकश्च निर्देशः । तथा 'चत्वारि' चत्वारो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्ति-सेना-कल्पना च ब्रह्मण्येवं हि पञ्चधा।
कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि-कल्पना ॥ १० ॥*
ब्रह्मादीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्वर्थादि-सञ्ज्ञकः।
जप्तव्यो मन्त्रिणा नैवं विना देवः प्रसीदति ॥ ११ ॥

हस्ताः कथिताः, यथा हरेर्लिङ्गन्यस्यः। तथा तासां षड्भुजाः कथिताः, यथा मूर्त्तिभेदानामम्बिकाया अष्टहस्ताः पुरुषोत्तमस्य दश शङ्करस्य द्वादश षोड्शाष्टादश चण्डिकामूर्त्तिभेदानाम्। 'शङ्खादिभिः' आयुधैः। सहस्र-हस्ता विश्वरूपस्य। 'वर्णाः' श्याम-श्वेतादयः, 'वाहनानि' पक्षीन्द्रादीनि तेषां कल्पना न तु वस्तुवृत्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शक्तेरपि कल्पना, स्वरूपातिरिक्तायाः पृथक् शक्तेरभावात् तस्याः पार्थक्यं कल्प्यते। अथवा, प्रभु-मन्त्रोत्साह-लक्षणास्तिस्रः शक्तयः, तासां कल्पना, 'सेना' सैन्यं, तस्याः कल्पना। एवं ब्रह्मणि पञ्चधा कल्पना, रूपकल्पना। १। पुंस्त्र्यङ्गास्त्रादि-कल्पना। २। वर्णवाहन-कल्पना। ३। शक्ति-कल्पना। ४। सेना-कल्पना चेति। ५। अथवा, ब्रह्मण्येवं हि पञ्चधेति परेणान्वेति। ब्रह्मणि पञ्चायतनभेदेन कल्पितस्य देहस्य सतः तस्य सेनादि-कल्पना ॥ १० ॥

'ब्रह्मादीनां' स्थावरान्तानां वाचकोऽयं 'मन्त्रः' राममन्त्रः। वक्ष्यति हि "तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम्" इति। यद्वा "इति रामपदेनासौ परं ब्रह्म" इत्यादीनां पूर्वोक्तानामर्थानां 'वाचकः' रामनामात्मको मन्त्रः। आदिशब्दः पूर्वोक्तसन्निवेशापेक्षः।

यद्वा 'ब्रह्म' अद्वैत-परमानन्दात्मा, तदादीनां वक्ष्यमाण-सप्तचत्वारिंशद्व्यूहानां, "रमन्ते योगिनोऽनन्ते" इत्याद्युक्तस्य मूलव्यूहस्य च वाचकः, 'अन्वर्थं' सर्वार्थानुगतं ब्रह्म तत्त्वादिप्रपञ्चजातं, तस्य 'सञ्ज्ञा' ज्ञानं सोऽन्वर्थसञ्ज्ञः, स्वार्थे कः, सर्ववाचक इत्यर्थः।

---

* अत्र क्वचित्पुस्तके प्रथमखण्डसमाप्तिर्दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रिया-कर्म्मेति-कर्तॄणामर्थं मन्त्रो वदत्यथ ।
मननात्त्राणनान्मन्त्रःसर्ववाच्यस्य वाचकः ॥ १२ ॥
सोभयस्यास्य देवस्य विग्रहो यन्त्रकल्पना ।
विना यन्त्रेण चेत् पूजा देवता न प्रसीदति ॥ १३ ॥
स्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपी स्वेनैव भासते ।

यद्वा द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः, अन्वर्थ-सञ्ज्ञकः, आदिसञ्ज्ञकश्च, अन्वर्थता "मननात्त्राणनान्मन्त्र"इति, "राक्षसा मरणं यान्ति" इत्यादिश्च ; आदिसञ्ज्ञकः आदिमन्त्रत्वात् । स च 'मन्त्रिणा' गुरुतो लब्धमन्त्रेण जप्तव्यः । विपक्षे बाधकम् एवमिति । 'एवं विना' अर्थस्मरण-पूर्वकमन्त्रजपं विना देवः' परमेश्वरः न प्रसीदति ॥ ११ ॥

'क्रिया' आह्वानादिरूपा, 'कर्म्म' रक्षोमारणादि, 'इति' इदमात्मकं कर्तॄणां सतां देवानाम् अर्थं मन्त्रो वदति । मन्त्रत्वं कस्मादत आह, अथेति । 'मननात्' बोधनात् 'त्राणनात्' त्राणात् मन्त्रः, त्राणस्य कारणं त्राणनं, मननेन त्रायते इति विग्रहः । आद्यः सम्पदादित्वात् क्विबन्तः, अन्त्यः सुपिस्थ इति कान्तः । सर्वस्य 'वाच्यस्य' वक्तव्यस्य व्यूहद्वयात्मकस्य वाचकः प्रणववत् ब्रह्माभिधायकत्वात् ब्रह्मणि च सर्वान्तर्भावादित्यर्थः ॥ १२ ॥

सेति । 'सा' यन्त्रकल्पना उभयस्य पुम्प्रत्यक्षात्मकस्य मूर्त्तात्मकस्य मूलस्थूल-व्यूहात्मकस्य वा अस्य देवस्य 'विग्रहः' शरीरं, यन्त्रस्थ-देवानां सेनारूपत्वात्, तस्य सेनादि-कल्पनेति श्रुतेश्च सर्वदेव-शरीरमित्यर्थः ।

अथवा 'सः' मन्त्रः 'अभयस्य' निर्भयस्य 'देवस्य' रामस्य 'विग्रहः', शरीरं "मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्" इति स्मृतेः, ततो यन्त्रकल्पना कर्त्तव्या, अयं विधिः । अकरणे बाधकं, विनेति ॥ १३ ॥

देवस्वरूपमाह, स्वभूरिति । 'स्वयम्' अन्यनिरपेक्षः 'भवति' विद्यते स्वभूः, 'ज्योतिर्मयः' प्रकाशात्मा, 'अनन्तः' देशतः कालतश्च परिसमाप्ति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जीवत्वेनेदमों यस्य सृष्टि-स्थिति-लयस्य च ॥ १४ ॥
कारणत्वेन चिच्छक्त्या रजःसत्त्व-तमो-गुणैः ।
यथैव वटबीजस्थः प्राकृतस्तु महाद्रुमः ॥ १५ ॥
तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ।
रेफारूढा मूर्त्तयः स्युः शक्तयस्तिस्र एव चेति ॥ १६ ॥ १ ॥
सीता-रामौ तन्मयावत्र पूज्यौ
जातान्याभ्यां भुवनानि द्विसप्त ।
स्थितानि च प्रहृतान्येव तेषु
ततो रामो मानवो माययाऽधात् ॥ १७ ॥

रहितः । अनन्त इत्येव वक्तव्ये रूपीतिपदं रूपवत्त्वे ऽप्यनन्तताऽव्याहति-सूचनार्थम् । स्वेनैव भासते नत्वन्येन स्वप्रकाशत्वात् । अथच 'स्वभूः' विन्दुः 'ज्योतिर्मयः' रेफमिलितः आकारेण निरूपितो मध्य आलिङ्गितो राममितिमन्त्रः 'स्वेनैव' स्वात्मनैव भासते, शब्दस्य हि स्वं स्वं रूपमर्थो वाच्यश्चेति । यद्वा स्फोटस्य ब्रह्मरूपत्वात्, तस्य च स्वप्रकाशत्वात् ।

जीवत्वेनेति । यस्य जीवत्वेन स्थित्युत्पत्ति-लयस्य च कारणत्वेन चिच्छक्त्या रजः-सत्त्व-तमो-गुणैः यथासङ्ख्य-मिदं वर्त्तते, यस्य चिच्छक्त्या जीवत्वेन गुणैः कारणत्वेन च 'इदं' सर्वं भातीत्यर्थः । कथं भूतम् इदम् ? 'ओं' परमात्मरूपमेव, वस्तुगत्या यथैवोङ्कारः, तथैव रामबीजमिति ।

वटबीजं दृष्टान्तमाह, यथैवेति । प्राकृतः प्रकृतेर्वटबीजादुत्पन्नः । १४ ॥ १५ ॥

रेफारूढा इति । रेफोपरिस्थाः 'रः' कृष्णः 'आ' ब्रह्मा 'मः' महेश्वरः तिस्रो मूर्त्तयः, तिस्रः 'शक्तयः' उत्पत्ति-स्थितिसंहारशक्तयः ॥ १६ ॥

सीता-रामौ 'तन्मयौ' प्रकृति-पुरुषमयौ अत्र बीजेन पूज्यौ बीजस्य मूर्त्तित्वात् "मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्" इत्युक्तेः । 'अभ्यां' सीतारामाभ्यां 'द्विसप्त' द्विरावृत्तानि सप्त, चतुर्दशेत्यर्थः, 'जातानि' उत्पन्नानि, 'स्थितानि च'

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नं० ४४४२
पूर्ण भाग

जगत्-प्राणायात्मनेऽस्मै नमः स्या-
न्नमस्त्वैक्यं प्रवदेत् प्राग्गुणेन इति ॥ १८ ॥ २ ॥
जीवावाचि नमो नाम चात्मा रामेति गीयते।
तदात्मिका या चतुर्थी तथा चायेति कथ्यते ॥ १९ ॥
मन्त्रोऽयं वाचको रामो वाच्यः स्याद्योग एतयोः।
फलदश्चैव सर्वेषां साधकानां न संशयः ॥ २० ॥

तयोरेव स्थितिं प्राप्तानि, 'प्रहृतानि' लीनान्येव, 'तेषु' अकारोकार-मकारेषु ब्रह्मविष्णु-महेश्वरेषु; 'ततः' कारणात् रामो 'मायया मानवो ऽधात्' कपटेन मानवोऽहमिति दध्यौ ॥ १७ ॥

'जगत्-प्राणाय' जगतां प्राणाय आत्मने 'अस्मै' रामाय नमनं 'नमः' नमस्कारः स्यात्, कर्त्तव्य इत्यर्थः। नमस्तु कृत्वेति शेषः, नमस्कारन्तु कृत्वा 'प्राक् गुणेन' गुणेभ्यः प्राग्रूपेण ब्रह्मणा सह ऐक्यं नमस्यदेवताया वदेत्। नमस्यैक्यमिति पाठे स्पष्टोऽर्थः। इति शब्दः खण्डसमाप्तौ। १८ ॥ २ ॥

मन्त्रपदार्थमाह, जीवावाचीति। 'नमो नाम' नम इति नाम, नम इति प्रादिपदिकम्, 'जीवावाचि' जीवमावक्ति, तस्य नामत्वात् नत्वाभिधानम्। रामेति नाम्ना च आत्मा गीयते। 'तदात्मिका' तेन रामेण आत्मना सह ऐक्यमापन्ना एकपदतां गता या चतुर्थी-विभक्तिः आयेति, तया तथा कथ्यते तथोच्यते, जीवात्म-परमात्मनोरैक्यमेवोच्यते; तेन यस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थः, स एवास्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

वाक्यार्थमाह, मन्त्रोऽयमिति। अयं मन्त्रो वाचको रामस्य; रामोऽस्य मन्त्रस्य वाच्यः स्यात्; 'एतयोः' वाच्य-वाचकयोः 'योगः' योजनमात्मना सहैक्यापादनं, सर्वेषां साधकानां फलप्रदः इति निश्चितमेव, तत उक्तम्,—

"देवता-गुरु-मन्त्राणां भावयेदैक्यमात्मना"। इति ॥ २० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथा नामी वाचकेन नाम्ना योऽभिमुखो भवेत् ।
तथा वीजात्मको मन्त्रो मन्त्रिणोऽभिमुखो भवेत् ॥ २१ ॥
वीज-शक्ती न्यसेद्दक्ष-वामयोस्तनयोरपि ।
कीलो मध्ये विना भाव्यः स्ववाञ्छा-विनियोगवान् ॥ २२ ॥
सर्वेषामेव मन्त्राणामेष साधारणः क्रमः ।

यथेति । यथा यः 'नामी' नामवान्, स वाचकेन नाम्ना आकारितः सन् अभिमुखो भवेत् आकारयितुरिति शेषः । यद्वा, 'आययति' आकारयति आयू, अयूगतावाङ्पूर्वः क्विप्, तस्य, आकारयितुरित्यर्थः । तथा वीजात्मकः नामवज्ज्ञातव्यं, येन आकारितो देवो मन्त्रिणोऽभिमुखः शीघ्रफलदो भवेदिति पदार्थ-वाक्यार्थ-ज्ञानफलमुक्तम् ॥ २१ ॥

न्यासमाह, वीजेति । 'वीजम्' आद्यपदं, 'शक्तिः' उत्तरपदम् तदुक्तं शौनककल्पे,—

"जानीयात् प्रथमं वर्णं वीजं शक्तिं नतिन्तथा" । इति ।

वीजं दक्षिणस्तने, शक्तिं वामस्तने न्यसेत् । केचन आयेति शक्तिमाहुः । कील इति । कीलो य इति वर्णो 'मध्ये' स्तनयोर्मध्ये विनाभाव्यः, नियमेन न्यसनीयः । न केवलं हृदि कीलो न्यास्यः, किन्तु स्वस्य 'वाञ्छा' आभलाषो विनियोगश्च, तावपि न्यास्यावित्याह, स्वेति । प्रयोगस्तु, श्रीराम-प्रीत्यर्थे लक्ष्म्यादि-प्राप्तये वा जपे पूजायां वा विनियोग इति हृदि स्मर्तव्यमिति । यद्वा ननु हृदये कीलन्यासस्य किं प्रयोजनम्? अत आह, स्वेति । स्वस्य या 'वाञ्छा' साधकस्य योऽभिलाषः, तस्याः यो 'विनियोगः' विशेषेण नियोगः भवेदिति प्रेरणं, तद्वान् साधकेच्छापूरक इत्यर्थः ॥ २२ ॥

सर्वेषामिति । वीजं, शक्तिः, कीलकमिति त्रयं स्ववाञ्छाविनियोगाभ्यां सहितमुक्तस्थानेषु न्यसनीयमिति, सर्वमन्त्रस्य साधारणो विधिरित्यर्थः । उद्धारः शिष्टन्यासा ऋष्यादयः षड़ङ्गानि च यथा,—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र रामोऽनन्तरूपस्तेजसा वह्निना समः ॥ २३ ॥
स्त्वनुष्णगुविश्वश्चेदग्नीषोमात्मकं जगत् ।
उत्पन्नं शीतया भाति चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा ॥ २४ ॥
प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः ।
द्विभुजो कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ॥ २५ ॥
प्रसन्नवदनो जेता धृष्ट्यष्टक-विभूषितः ।
प्रकृत्या परमेश्वर्य्या जगद्योन्याङ्किताङ्कभृत् ॥ २६ ॥

"अनन्तो न्यासतः सेन्दुवीजं रामाय हृन्मनुः ।
षड्क्षरोऽयमादिष्टो भजतां कामदो मणिः ॥
ब्रह्मा प्रोक्तो मुनिश्छन्दो गायत्रं देवता मनोः ।
देशिकेन्द्रैः समाख्यातो रामो राक्षस-मर्दनः ॥
दीर्घभाजा स्ववीजेन कुर्यादङ्गानि षट् क्रमात् ।
ब्रह्म-रन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृन्नाभ्यन्धुषु पादयोः ॥
षड्क्षराणि विन्यस्येन्मन्त्रस्य मनुवित्तमः" ॥ इति ।

अद्यं वीजन्तु रां, तस्य ध्यानमाह, अत्रेति । 'रामः' दाशरथिः, 'अनन्तरूपः' ब्रह्मरूपः 'तेजसा' बलेन वह्नितुल्यः, अथ च रामः 'अनुष्णगुना' चन्द्रेन सीतया विश्वो व्याप्तः वेष्टितश्चेत्, तदा पुम्प्रकृत्यात्मकं जगत् सिद्धम्, अथ 'चन्द्रेण' विश्वविन्दुनाविष्टश्चेत् तदा अग्नीषोमात्मकं जगत्, तद्वाचकः रामिति सिद्धम् । उत्पन्नमिति पूर्वेण सम्बध्यते । स रामः 'शीता' लाङ्गल-पद्धतिः, शेते शीता, औणादिकस्तन् प्रत्ययः । तज्जत्वात् जनकात्मजापि शीता, तया भाति ; दृष्टान्तश्चन्द्र इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इदानीं ध्यानार्थं देवस्वरूपमाह, प्रकृत्येति । श्यामो वर्णेन, 'धीरः' निर्भयः । 'धृष्टिः' प्रागल्भ्यं सा च 'अष्टकम्' अणिमाद्यष्टकं च, तेन 'विभूषितः' शोभितः । अथवा, धृष्ट्याद्यष्टकावरणेन । 'प्रकृत्या' मूलप्रकृतिरूपया 'परमेश्वर्य्या' परमया ईश्वर्य्या जगतां 'योन्या' उत्पत्तिहेतु-भूतया 'अङ्कितः'

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हेमाभया द्विभुजया सर्वालङ्कृतयाचिता ।
श्लिष्टः कमल-धारिण्या पुष्टः कौशलजात्मजः ॥ २७ ॥
दक्षिणे लक्ष्मणेनाथ सधनुष्पाणिना पुनः ।
हेमाभेनानुजेनैव तदा कोणत्रयं भवेत् ॥ २८ ॥*
तथैव तस्य मन्त्रस्य तस्याणुश्च स्वङेतया ।
एवं त्रिकोणरूपं स्यात् तं देवा ये समाययुः ॥ २९ ॥

चिह्नितः यः 'अङ्कः' उत्सङ्गः, तं बिभर्त्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥

'सर्वालङ्कृतयाचिता' सर्वेण अलङ्कृतेन अलङ्कारेण 'आचितया' व्याप्तया । सर्वालङ्कृताचितया इति वक्तव्ये छान्दसो विभक्तेर्मध्ये प्रयोगः । यद्वा, सर्वैरलङ्कारैरलङ्कृतया, तथा 'चिता' चिच्छक्ति-रूपया । सर्वालङ्कृतया श्लिष्ट इति युक्तः पाठः । 'पुष्टः' विपुलाङ्गः, 'कौशलजायाः' कौशल्यायाः आत्मजः पुत्रः ॥ २७ ॥

दक्षिणे इति । दक्षिणे भागे लक्ष्मणेन श्लिष्टः, अर्थात् वामे शीतया श्लिष्टः । तदुक्तम्—

"वामभागे समासीनां शीतां काञ्चन-सन्निभाम्" इति ।

'तदा' देवतात्रय उपविष्टे सति 'कोणत्रयं भवेत्' एकं त्रिकोणं भवेदित्यर्थः । अनुजेनैवेत्येवकारेण अस्मिन् त्रिकोणे देवतान्तर-पूजा वार्य्यते ॥ २८ ॥

तथैवेति । यथा वीजमुक्तम्, एवं तस्य 'मन्त्रस्य' राममन्त्रस्य शेषोऽश उच्यते इति शेषः । तस्य कस्य? यस्य स्वङेतया सह अणुः 'स्वं' रामस्वरूपं शब्दः, तस्य 'ङेता' विभक्तिश्चतुर्थ्येकवचनं, तेन सह 'अणुः' सूक्ष्मो भागः नम्रांशो नतिः नमःशब्द इत्यर्थः । ङेतो रामो नमः शब्दः स्वमन्त्रशेषोऽश इत्यर्थः । 'एवं' सति षड़क्षरे मन्त्रे सिद्धे सति द्वितीयं त्रिकोणरूपं स्यात् त्रिकोणद्वये कोणषट्क-षड़क्षर-समावेशार्थं, तं देवा इति । ये देवाः

---

* क्वचिदत्र तृतीयखण्डसमाप्तिः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम् ।
कामरूपाय रामाय नमो मया-मयाय च ॥ ३० ॥
नमो वेदादिरूपाय ओङ्काराय नमोनमः ।
रामाधाराय रामाय श्रीरामायात्ममूर्त्तये ॥ ३१ ॥
जानकीदेह-भूषाय रक्षोघ्नाय शुभाङ्गिने ।
भद्राय रघुवीराय दशास्यान्तक-रूपिणे ॥ ३२ ॥
रामभद्र ! महेष्वास ! रघुवीर ! नृपोत्तम ! ।
भो दशास्यान्तकास्माकं रक्ष, देहि श्रियं च ते ॥ ३३ ॥
त्वमैश्वर्य्यं दापयाथ सम्प्रत्याखरमारणम् ।
कुर्विति स्तुत्य देवाद्यास्तेन सार्द्धं सुखं स्थिताः ॥ ३४ ॥

तं समाययुः ॥ २९ ॥

द्रष्टुं लब्धावसरास्ते तं स्तुतिं स्तूयते यः, स स्तुतिः, तं 'स्तुतिं' स्तुतिविषयं चक्रुः । स्तुतिमाह, कामेति । 'कामेन' स्वेच्छया रूपं यस्य, तस्मै, 'रामा' स्त्री, तस्याः 'धाराय' धर्त्रे, रमाधारायेति युक्तः पाठः । 'शुभाङ्गिने' शुभमङ्गमस्यास्ति शुभाङ्गी, तस्मै । छान्दसत्वात् कर्मधारयादपि मत्वर्थीयः साधुः, शुभश्चासावङ्गी चेति वा, 'अङ्गी' प्रधान-पुरुषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रामभद्र इत्यादि सम्बोधन-चतुष्टयम् । भो भगवन् 'दशास्यान्तक !' दश आस्यानि यस्य सः दशास्यः रावणः, तस्य अन्तक! अस्माकं 'रक्ष' रक्षणं कुरु, 'ते' तव श्रियं च अस्मभ्यं देहि । यद्वा 'ते अस्मान्' त्वदीयानस्मान् श्रियं देहीत्यन्वयः । त्वम् 'ऐश्वर्य्यम्' ईश्वरभावं 'दापय' राक्षसैर्गृहीतं प्रत्यर्पय, 'अथ सम्प्रति' इदानीं सङ्क्षेपेण प्रार्थयामहे, 'आखरमारणं' खरो नाम राक्षसः, तस्य मारण-पर्य्यन्तं कुरु, भो दशास्यान्तक ! अस्माकं रक्षेत्यादिना प्रार्थितन्तु पौरुषं पश्चात् करिष्यसि । 'इति स्तुत्य' एवं स्तुत्वा देवाद्याः' मुख्यदेवाः 'तेन' रामेण सार्द्धं सुखं यथा स्यात्तथा स्थिताः रावणव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तुवन्त्येवं हि ऋषय-स्तदा रावण आसुरः ।
रामपत्नीं वनस्थां यः स्वनिवृत्त्यर्थमाददे ॥ ३५ ॥
स रावण इति ख्यातो यद्वा रावाच्च रावणः ।
तद्व्याजेनेक्षितुं शीतां रामो लक्ष्मण एव च ॥ ३६ ॥
विचेरतुस्तदा भूमौ देवीं सन्दृश्य चासुरम् ।
हत्वा कबन्धं शबरीं गत्वा तस्याज्ञया तया ॥ ३७ ॥
पूजितावीरपुत्रेण भक्तेन च कपीश्वरम् ।
आहूय शंसतां सर्वमाद्यन्तं राम-लक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥ *

धेन निजश्रीलाभं प्रतीक्षमाणाः । अन्तिस्तुत्येति पाठे 'अन्ति' समीपे स्थिता इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

न केवलं देवाद्याः, किन्त्वन्येऽपीत्याह, स्तुवन्तीति । यथा च देवाः स्तुवन्ति, एवमृषयोऽपीत्यर्थः । 'तदा' खरादिषु हतेषु, रावणनामा 'आसुरः' असुर एव आसुरः 'यः' प्रसिद्धः, स रामपत्नीं वनस्थां 'स्वनिवृत्त्यर्थं' स्वविनाशार्थम् आददे ॥ ३५ ॥

स इति । रामपत्नीं वनस्थामाददे यः, स रावण इति रावणपदव्युत्पत्तिः । 'यद्वा' अथवा, 'रावात्' शब्दात्, कैलास-तोलनावसरे ईश्वरेण भारे दत्ते रौति स्म ; तेन रावणः ; ततः पूर्वन्तु दशाननामाभूत् । तदिति । 'तत्' तस्मात्, यतः रामपत्नीमाददे, तस्मात् कारणात् शीतामीक्षितुं यद्व्याजं, तेन । शीताशब्दो दन्त्यादिस्तलव्यादिरपि ॥ ३६ ॥

विचेरतुरिति । न सीतेक्षणमुद्देश्यम्, किन्तु दशास्य-वध एवोद्देश्यः, यदर्थं देवप्रार्थनया अवतीर्णः । 'भूमौ' उपानदाद्यनन्तर्हितायां विचेरतुः, 'देवीं' राजपत्नीं सीतां 'सन्दृश्य' इतस्ततो विलोक्य असुरं कवन्धं हत्वा 'शवरीं' तापसीं 'गत्वा' प्राप्य तत्र तत्स्वागतं गृहीत्वा 'तस्य' रामस्य आज्ञया 'तया' शवर्या पूजितौ सन्तौ 'ईरः' वायुः तस्य पुत्रेण 'भक्तेन' भ-

---

* पुस्तकान्तरेऽत्र चतुर्थखण्डसमाप्तिर्दृश्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स तु रामे शङ्कितः सन् प्रत्ययार्थं च दुन्दुभेः।
विग्रहं दर्शयामास यो रामस्तमचिक्षिपत् ॥ ३९ ॥
सप्ततालान् विभिद्याशु मोदते राघवस्तदा।
तेन हृष्टः कपीन्द्रोऽसौ सरामस्तस्य पत्तनम् ॥ ४० ॥
जगामागर्जदनुजो बालिनो वेगतो गृहात्।
बाली तदा निर्जगाम तं बालिनमथाह्वये ॥ ४१ ॥

जन-परेण हनूमता करणेन प्रयोज्यकर्त्रा वा 'कपीश्वरं' सुग्रीवम् आहूय 'शंसताम्' अशंसतां कथितवन्तौ सर्वम् 'आद्यन्तम्' आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ तम् आद्यन्तं, वाहिताग्न्यादिषु, आदित आरभ्य अन्तं यावत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ततो रामेण सुग्रीवस्य राज्ये प्रतिज्ञाते सति, स तु रामे 'शङ्कितः' बालिवधे रामस्य सामर्थ्यमस्ति नवेति सन्दिग्धः सन् 'प्रत्ययार्थं' स्वविश्वासार्थम्। 'तत्प्रत्ययार्थम्' इति पाठे 'तस्मिन्' रामे पौरुषस्य विश्वासार्थं 'दुन्दुभेः' दैत्यस्य बालिहतस्य 'विग्रहम्' अस्थिपुञ्जं रामाय दर्शयामास, अयं दैत्यो बालिना हत इति। ततो 'यः' रामो दुन्दुभेर्द्रष्टा, स 'तं' दुन्दुभिम् 'अचिक्षिपत्' अनतिप्रयत्नेनैव क्षिप्तवान्। अथवा "यस्तु मातरिश्वनि" इति निर्घण्टः; 'यः' मातरिश्वा इव वायुरिव तूलपुञ्जं, शीघ्रकारी रामः 'तं' विग्रहम् अचिक्षिपत् ॥ ३९ ॥

ततो बलनिश्चये सत्यपि धानुष्कता-सन्देह-निरासार्थं सप्ततालान् एकेन बाणेन 'आशु' शीघ्रं 'विभिद्य' निर्भिद्य मोदते रघोरपत्यं 'राघवः' रामः। वर्त्तमानकाल-निर्देशस्तु कल्पे कल्पे एवं भवतीति द्योतनार्थम्। तेन सुग्रीवो हृष्टः सन् 'सरामः' रामसहितः 'तस्य' बालिनः 'पत्तनं' नगरं 'जगाम गतवान्। ततः 'अगर्जत्' सिंहनादं कृतवान् 'अनुजः' कनिष्ठः, बालिन इत्युभाभ्यां सम्बध्यते। 'वेगतः' वेगेन गृहात् जगाम, अगर्जच्चेत्यन्वयः। 'निर्जगाम' गृहान्निर्गतः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निहत्य राघवो राज्ये सुग्रीवं स्थापयेत्ततः।
हरीनाहूय सुग्रीवस्त्वाह चाशाविदोऽधुना ॥ ४२ ॥
आदाय मैथिलीमद्य ददत श्वाशु गच्छत।
ततस्ततार हनुमानब्धिं लङ्कां समाययौ ॥ ४३ ॥
सीतां दृष्ट्वासुरान् हत्वा पुरं दग्ध्वा तथा स्वयम्।
आगत्य रामाय स्वयं न्यवेदयत तत्त्वतः ॥ ४४ ॥
तदा रामः क्रोधरूपी तानाहूयाथ वानरान्।
तैः सार्द्धमादायास्त्रांश्च पुरीं लङ्कां समाययौ ॥ ४५ ॥
तां दृष्ट्वा तदधीशेन सार्द्धं युद्धमकारयत्।

'आशाविदः' दिक्कुशलान्। 'अधुना' शीघ्रं गच्छत, आशु मैथिलीमादाय अद्य ददत, 'शु' आशु स्वरूपतो वा सन्देशतो वा शु आदाय आशु ददतेत्यर्थः। शुशब्द आश्चर्ये। ददत, शु, आशु, इति पदच्छेदः।

'ततः' तदनन्तरं 'हनुमान्' ईरपुत्रः 'अब्धिं' समुद्रं 'ततार' तीर्णवान्, तीर्त्वा लङ्कां समाययौ। कथाविस्तरस्तु वाल्मीकीयाद्बोद्धव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अशोकवनिकायां सीतां दृष्ट्वा 'असुरान्' रक्षःकुमारादीन् हत्वा 'पुरं' लङ्कां पुच्छाग्निना दग्ध्वा तथा स्वयं रामं प्रति आगत्य रामाय 'स्वयं' स्वमुखेन तत्त्वतः 'न्यवेदयत' नितरां बोधितवान्। द्विःस्वयम्पदमादरातिशयार्थम् ॥ ४४ ॥

'क्रोधरूपी' क्रोधं रूपयति निरूपयति आत्मना दर्शयति, तद्धर्मी। तैः सार्द्धं लङ्कां समाययौ। किं कृत्वा? 'अस्त्रान्' एकोनपञ्चाशतः प्रयोग-मन्त्रान्, एकोनपञ्चाशतः संहार-मन्त्रान् विश्वामित्रोपदिष्टान् कृशाश्वसुतान् 'आदाय' गृहीत्वा ॥ ४५ ॥

तामिति। 'ताम्' लङ्कां दृष्ट्वा 'तदधीशेन' रावणेन सार्द्धं युद्धम् 'अकारयत्' कृतवान्, कारितवान् वानरैरिति वा। 'घटश्रोत्रः' कुम्भकर्णः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घट-श्रोत्र-सहस्राक्षजिह्वां युक्तं तमाहवे ॥ ४६ ॥
हत्वा विभीषणं तत्र स्थाप्याथ जनकात्मजाम् ।
आदायाङ्कस्थितां कृत्वा स्वपुरं तैर्जगाम सः ॥ ४७ ॥
ततः सिंहासनस्थः सन् द्विभुजो रघुनन्दनः ।
धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरण-भूषितः ॥ ४८ ॥ *
मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजः-प्रकाशनम् ।
धृत्वा व्याख्यान-निरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥ ४९ ॥

'सहस्राक्षजित्, इन्द्रजित् मेघनादः । 'तैः' वानराविभीषणादिभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

'याम्ये' दक्षिणे बाहौ । ज्ञानमुद्रा, तल्लक्षणन्तु,—
"तर्जन्यङ्गुष्टकौ सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत् ।
वामं हस्ताम्बुजं वामे जानुमूर्धनि विन्यसेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य वल्लभा" ॥ इति ॥

वामे 'तेजः प्रकाशनं' धनुः धृत्वा, यद्वा 'प्रकाशनं तेजः' पुस्तकाख्य-मुद्रां धृत्वा वाममुष्टिं स्वाभिमुखी कृत्वा पुस्तकमुद्रिकाव्याख्यान-निरतः स्थितः । व्याख्यानमुद्रा तु,—
"दक्षिणाङ्गुष्ठ-तर्जन्यावग्रलग्ने पराङ्गुलीः ।
प्रसार्य्य संहतोत्ताना एषा व्याख्यानमुद्रिका ।
रामस्य च सरस्वत्या अत्यन्तं प्रेयसी मता" ॥ इति ॥

ज्ञान- व्याख्यान-पुस्तकानां युगपत् सम्भवः । धनुर्मुद्रा तु,—
"वामस्य मध्यमाग्रन्तु तर्जन्यग्रे नियोजयेत् ।
अनामिकां कनिष्ठां च तस्याङ्गुष्ठेन पीड़येत् ।
दर्शयेद्वामके स्कधे धनुर्मुद्रेयमीरिता" ॥ इति ॥ ४९ ॥

---

* अत्र पुस्तकान्तरे पञ्चमखण्डसमाप्तिर्दृश्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उदग्-दक्षिणयोः स्वस्य शत्रुघ्न-भरतौ धृतः ।
हनूमन्तं च श्रोतारमग्रतः स्यात्त्रिकोणगम् ॥ ५० ॥
भरताधस्तु सुग्रीवं शत्रुघ्नाधो विभीषणम् ।
पश्चिमे लक्ष्मणं धृत्वा धृतच्छत्रं सचामरम् ॥ ५१ ॥
तदधस्तौ तालवृन्तकरौ त्र्यस्रं पुनर्भवेत् ।
एवं षट्कोणमादौ स्वदीर्घाङ्गैरेष संयुतः ॥ ५२ ॥
द्वितीयं वासुदेवाद्यैराग्नेय्यादिषु संयुतः ।
तृतीयं वायुसूनुं च सुग्रीवं भरतन्तथा ॥ ५३ ॥

'स्वस्य' रामस्य । धृत इत्यत्र घृतचामरौ इति पदलोपो द्रष्टव्यः । तदुक्तम्,—

"उभौ भरत-शत्रुघ्नौ पार्श्वयोर्धृतचामरौ" । इति ।

यद्वा धृङ् स्थैर्य्ये, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, छान्दसः शप्लुक् । 'धृतः' स्थिरीभूय तिष्ठतः । हनूमन्तं च श्रोतारं रामे व्याख्यातरि शिष्यम् 'अग्रतः' गुरोरग्रे त्रिकोणगं पूजयेदिति प्रकारः स्यात् । अथवा भरत-शत्रुघ्नौ धृतवान् रामः स्यात् अग्रतो हनूमन्तं च धृतः स्यात्, कर्त्तरि क्तः, न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेधः ॥ ५० ॥

'भरताधः' रामात् भरत-व्यवधानेन धृत्वा स्थापयित्वा रामः कर्त्ता । 'तदधः' लक्ष्मणाधः 'तौ' भरत-शत्रुघ्नौ धृत्वा व्याख्यान-निरतः स्थित इत्यनुषङ्गः । पुनस्त्र्यस्रं भवेत्; तेन एवं षडस्रं जातम् । इदानीमावरणान्याह, आदाविति । एषः' देवः 'आदौ' प्रथमावरणे 'स्वदीर्घाङ्गैः' स्वस्य दीर्घाङ्गैः रा० री० रू० रै० रौ० रः इत्येतैः संयुक्तः स्यात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इदं दलमूले । तृतीयमिति । वायुपुत्रादीन् प्राप्य तैर्युक्तो देवो यदा भवति, तदा तृतीयं भवेदित्यर्थः । एते पूर्वादिष्वष्टसु क्रमेण पूज्याः । ततः' अनन्तरं 'सुमन्त्रैः' सुमन्त्र-सहितैः एभिरावृतश्चेत्, तदा चतुर्थं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभीषणं लक्ष्मणं च अङ्गदं चारिमर्दनम् ।
जाम्बवन्तं च तैर्युक्तः ततो धृष्टिर्जयन्तकः ॥ ५४ ॥
विजयश्च सुराष्ट्रश्च राष्ट्रवर्द्धन एव च ।
अकोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रैरेभिरावृतः ॥ ५५ ॥
सहस्रदृग्वह्नि-धर्म-रक्षो-वरुणानिलाः ।
इन्द्वीश-धात्रनन्ताश्च दशभिस्त्वेभिरावृतः ॥ ५६ ॥
वह्निस्तदायुधैः पूज्यो नलादिभि- रलङ्कृतः ।
वशिष्ठ-वामदेवादि-मुनिभिः समुपासितः ॥ ५७ ॥*
एवमुद्देशतः प्रोक्तं निर्देशस्तस्य चाधुना ।

भवति । धृष्टिस्थाने सृष्टिरिति केचित् पठन्ति । इदं दलाग्रे ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

पञ्चममाह, सहस्रदृगिति ।'सहस्रदृक्' इन्द्रः 'धर्मः' यमः, 'रक्षोवरुण-वायवः' इति युक्तः पाठः । 'इन्दुः' चन्द्रः 'ईशः' ईशानः; 'धाता' ब्रह्मा, स पूर्वेशानयोर्मध्ये पूज्यः; 'अनन्तः' शेषः, स निर्ऋति-वरुणयोर्मध्ये; ततो वह्निः, 'तदायुधैः' इन्द्राद्यायुधैः आवृतः पूज्यः; तदायुधान्युक्तानि, यथा,—

"वज्रं शक्तिं दण्डमसिं पाशमङ्कुशकं गदाम् ।
शूलं चक्रं पद्ममेषामायुधानि क्रमाद्विदुः" ॥ इति ।

'नलः' नाम वानरः अनलावतारः, येन बद्धः सेतुर्नलसेतुरुच्यते । आदिशब्दवाच्यान् नीलाद्यान् षोडश दलावरणे वक्ष्यामः । वशिष्ठादिभिश्च द्वादशभिः सेवितः; तेऽप्यावरणे पूज्या इति भावः । तानपि वक्ष्यामः; एतेन दशावरण-पक्षः सूचितः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवम् 'उद्देशतः' सङ्क्षेपतः पूजनं प्रोक्तं, तस्याधुना 'निर्देशः' निःशेषतो देश उपदेशः क्रियते स्पष्टतरम् धारणयन्त्रमुपदिश्यते, तदेव

---

* पुस्तकान्तरे षष्ठखण्डसमाप्तिर्दृश्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रिरेखापुटमालिख्य मध्ये तारद्वयं लिखेत् ॥ ५८ ॥
तन्मध्ये वीजमालिख्य तदधः साध्यमालिखेत् ।
द्वितीयान्तं च तस्योद्ध्र्वं षष्ट्यन्तं साधकं तथा ॥ ५९ ॥
कुरुद्वयं च तत्पार्श्वे लिखेद्वीजान्तरे रमाम् ।
तत् सर्वं प्रणवाभ्यां च वेष्टयेद्बुद्धि-वृद्धिमान् ॥ ६० ॥
दीर्घभाजि षडस्रेषु लिखेद्वीजं हृदादिभिः ।
कोणपार्श्वे रमा-माये तदग्रेऽनङ्गमालिखेत् ॥ ६१ ॥

चाङ्गादि-देवता-सहितं मन्त्रवर्णसहितं पूजनयन्त्रमित्यर्थः । त्रिधा रेखा 'त्रिरेखा' त्रिकोणं, तस्याः 'पुटं' द्वयं षट्कोणम् आलिख्य 'मध्ये' षट्कोणमध्ये 'तारद्वयं' प्रणवद्वयं सव्यवधानं लिखेत् ॥ ५८ ॥

तयोर्मध्ये आद्यबीजमालिख्य तस्याधः साध्यं षट्प्राप्तयान्यतरविषयमालिखेत् । कीदृशं? द्वितीया-विभक्त्यन्तं 'तस्योद्ध्र्वं बीजस्योद्ध्र्वभागे षष्ठीविभक्त्यन्तं 'साधकं' वश्यादिकारकं लिखेत् । कुरु कुरु इति वर्णद्वयं 'तत्पार्श्वे' वीजपार्श्वे वीजस्य वाम-दक्षिणयोः लिखेत् । 'बीजान्तरे' वीजमध्ये साध्यस्योर्द्धभागे 'रमां' श्रीवीजं लिखेत् । 'तत्सर्वं' बीजादि 'प्रणवाभ्यां' पूर्वोक्ताभ्यां यथा वेष्टितं स्यात्, तथा लिखेत् । बुद्धेर्वृद्धिः, तद्वान् लिपिविचक्षणः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

दीर्घेति । 'शडस्रेषु' षट्कोणेषु 'हृदादिभिः' सह, हृदयाय नमः इत्यादि-जातिसहितं मूलस्य बीजं लिखेत् । कीदृशं बीजं? 'दीर्घभाजि' दीर्घान् भजति तच्छीलं घीर्घभाजि षड्दीर्घयुक्तमित्यर्थः । कोणपार्श्वे त्रिकोण-गण्डेषु रमाबीजमायाबीजे लिखेत् । 'तदग्रे' कोणाग्रे 'अनङ्ग' कामवीजं लिखेत् । तेषामुद्धारो यथा—

"वान्तं वह्नि-समारूढं वामनेत्रेन्दु-संयुतम् ।
वीजमेतच्छ्रियः प्रोक्तं चिन्तारत्नमिवापरम् ॥
नकुलीशोऽग्निमारूढो वामनेत्रार्द्धचन्द्रवान् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रोधं कोणाग्रान्तरेषु लिख्य मन्त्यभितो गिरम्।
वृत्तत्रयं साष्टपत्रं सरोजं विलिखेत् स्वरान् ॥ ६२ ॥
केसरेष्वष्टपत्रेषु वर्गाष्टकं तथा लिखेत्।
तेषु मालामन्त्र-वर्णान् विलिखेदूर्म्मिसङ्ख्यया ॥ ६३ ॥
अन्ते पञ्चाक्षरानेव पुनरष्टदलं लिखेत्।
तेषु नारायणाष्टार्णं लिखेत् तत् केसरे रमाम् ॥ ६४ ॥
तद्बहिर्द्वादशदलं विलिखेद्द्वादशाक्षरम्।
तथों नमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥ ६५ ॥

वीजं तस्याः समाख्यातं सेवितं सिद्धिकाङ्क्षिभिः ॥
ब्रह्मा भूम्पा समासीनः शान्तिविन्दु-समन्वितः।
वीजं मनोभुवः प्रोक्तं जगत्त्रय-विमोहनम्" ॥ इति ॥ ६१ ॥

क्रोधमिति। 'क्रोधः' हुङ्कारः "हुं क्रोधवीजं कवचम्" इति लक्ष्मीकुलार्णवे। तं क्रोधं कोणाग्रेषु कोणान्तरेषु च 'लिख्य' लिखित्वा 'अभितः' परितः 'गिरं' सारस्वतं वीजम् ऐमिति लिखेत्। वृत्तत्रयं षट्कोणस्योपरि एकं वृतं, मध्ये चैकं, पत्राग्रे चैकम्, अष्टपत्र-सहितं 'सरोजं' कमलं विलिखेत्। स्वरान् केसरेषु च द्विशो लिखेत्। अष्टपत्रेषु स्वरोपरि वर्गाष्टकम् क-च-ट-त-प-य-श-लाख्यं लिखेत्। तेषु पत्रेषु वक्ष्यमाण-मालामन्त्र-वर्णान् षट् संख्यया विलिखेत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

'अन्ते' चरमपत्रे पञ्चाक्षरान् तावतामेवावशिष्टत्वात्। 'एवं' पूर्वोक्त-वृत्तत्रयं साष्टपत्रमित्यादि-मार्गेण वुनरष्टदलं लिखेत्, 'तेषु' दलेषु नारायणस्य अष्टाक्षरम् ओं नमो नारायणायेति प्रत्येक-मेकैकाक्षरं लिखेत् ॥

केसरेषु 'रमां' श्रीवीजं लिखेत् ॥ ६४ ॥

'तद्बहिः' तदुपरि द्वादशदलं पद्मं विलिखेत्। द्वादशाक्षरमाह, ओं नम इति। अयं द्वादशार्णो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आदिक्षान्तान् केसरेषु वृत्ताकारेण संलिखेत्।
तद्बहिः षोडशदलं विलिखेत् केसरे ह्रियम्॥ ६६॥
वर्म्मास्त्र-नति-संयुक्तं दलेषु द्वादशाक्षरम्।
तत्सन्धिष्वीरजादीनां मन्त्रान् मन्त्री समालिखेत्॥ ६७॥
हूं स्वं भृं वृं ल्वं श्रृं जृञ्च लिखेत् सम्यक् ततो बहिः।
द्वात्रिंशारं महापद्मं नाद-विन्दु-समायुतम्॥ ६८॥ *
विलिखेन्मन्त्र- राजार्णान् तेषु पत्रेषु यत्नतः।
ध्यायेदष्टवसूनेकादश रुद्रांश्च तत्र वै॥ ६९॥

'आदिक्षान्तान्' अकारादि-क्षकारान्तान् वृत्ताकारेण नतु वैषम्येण प्रतिकेसरं चतुरश्चतुरो लिखित्वा अन्तिमे सप्तेति सम्भवः 'ह्रियं' मायां, 'वर्म्म' हुं 'अस्त्रं' फट् 'नतिः' नमः शब्दः 'दलेषु' षोडशसु प्रत्येक-मेकैको वर्णः 'तत् सन्धिषु' षोडशपत्रसन्धिषु, ईरजादीनामिति। 'ईरः' वायुः, तज्जो हनुमान्, तदादीनाम् आवरणोक्तानां षोडशानां स्वाद्याक्षरादीनि ऋकारविन्दु-सहितानि षोडश-वीजानि, अङ्गदस्य त्वमिति, अकोपस्याप्यमिति, धृष्टेर्धर्मपालस्य धृमिति, राष्ट्रवर्द्धनस्य ऋमिति, वीजानि, चकारसमुच्चितानि हनुमतो हमिति, सुग्रीव-सुराष्ट्रयोः सृमिति, भरतस्य भृमिति, विभीषण-विजययोर्वृमिति, लक्ष्मणस्य लृमिति, शत्रुमर्दनस्य शृमिति, जाम्बवज्जयन्तयोर्जृमिति, सप्तैतानि पृथक् षोडश-सन्धिस्थानेषु लिखेत्।

नादेति। 'नादः' अर्द्धचन्द्रः 'विन्दुः' चन्द्रः' ताभ्यां प्रान्ते अङ्कितम्। यद्वा नाद-विन्दु-समायुतं यथा स्यात्तथा 'मन्त्रराजार्णान्' नारसिंहान् सविन्दुकान् लिखेत्।

ध्यायेदष्टवसूनिति। ते यथा,—

"ध्रुवो ध्वरश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः।

---

* पुस्तकान्तरे सप्तमखण्डसमाप्तिर्दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वादशेनांस्त्र धातारं वषट्कारं च तद्वहिः ।
भूगृहं वज्र-शूलाढ्यं रेखात्रय-समन्वितम् ॥ ७० ॥
द्वारोपेतं च राश्यादि-भूषितं फणिसंयुतम् ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः" ॥ इति ।
रुद्रानिति । ते यथा,—
"वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्नः पिणाकी चापराजितः ॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
स्थाणुर्भवश्च रुद्रश्च" इत्येकादश ।
महायशा विशाम्पतिरिति विशेषणे ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
'इनान्' सूर्यांश्च ; ते यथा,—
"धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्यन्यो दशमः स्मृतः ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः" ॥ इति द्वादश ॥

धातारमिति, 'धाता' प्रथमादित्यः; अयन्तु वषट्कारस्य विशेषणम् । पुनरुक्तो वषट्कारो हिदानार्थः, दानेन लोका धीयन्ते इति वषट्कारो धाता भवति । ध्रुवादि-वषट्-कारान्तान् द्वात्रिंशत् पत्रेषु न्यसेत् । ततो वहिर्भागे 'भूगृहं' भूपुरं; तल्लक्षणन्तु, "भूमौ चतुरस्त्रं सवज्रकं पीतं च" इति । दीक्षु वज्राढ्यं, कोणेषु शूलाढ्यं च । वज्रलक्षणन्तु, "चतुरस्त्र-सम्पातरेखाः सम्बुद्धयाष्ट-वज्राणि कुर्य्यात्" इति केचित् । सम्प्रदायविदस्तु चतुरस्त्ररेखास्वेवाष्टवज्राणि कार्य्याणि इति वदन्ति । स्वरूपन्तु अन्योऽन्याभिमुखतमात्रिचक्रं रेखाद्वयं परस्पर-सम्बद्धं परस्परसम्बद्धमधोरेखाद्वय-मिति केचित् । रेखेति । सात्विकराजस-तामसभेदेन ॥ ७० ॥

'द्वारोपेतं' मण्डपवत्, 'राश्यादि-भूषित' ज्योतिश्चक्र-विराजितं परितो राश्यादि स्थाप्यमित्यर्थः । भूपुरमेव शूलाढ्यं सराशिचक्रं भवति । 'फणि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं मण्डलमालिख्य तस्य दिक्षु विदिक्षु च ॥ ७१ ॥
नारसिंहं च वाराहं लिखेन्मन्त्रद्वयं तथा।
क-ष-रेफानुग्रहेन्दु-नाद-शक्त्यादिभिर्युतः ॥ ७२ ॥
यो नृसिंहः समाख्यातो ग्रह-मारण-कर्मणि।
अन्त्यार्घीश-युतो विन्दु-नादै-र्वीजं च सौकरम् ॥ ७३ ॥
हुङ्कारं चात्र रामस्य मालामन्त्रोऽधुनेरिता।

संयुतं' फणिना शेषेण धृतमिति लेख्यम्।

दिक्षु नारसिंहं, विदिक्षु वाराहं, लिखेत्। नारसिंह मुद्धरति, कषेति। क-ष-योगे क्षः, ततो रेफः, ततः 'अनुग्रहः' ओकारः 'इन्दुः' अनुस्वारः 'नादः' अनुस्वारानन्तरो रवविशेषः कांस्य-चरमध्वनिनिभः, ततः 'शक्तिः' मन्त्र-सामर्थ्यम्; आदिशब्दात् ब्रह्म शान्ताख्यं, क्ष्रौमिति रूपम् ॥७१॥७२॥

अस्य स्वातन्त्र्यमाह, य इति। 'ग्रह-कर्म्मणि' भूतादिविमोक्षणे, 'मारण-कर्म्मणि' शत्रु-क्षयादौ। अस्य ऋष्यादिकं यथा,—

"ऋषिरात्रिश्च गायत्री च्छन्दः श्रीनृहरिः प्रभुः।
देवता दीर्घयुग्-वीजेनैवाङ्गं कल्पयेत् सुधीः ॥
ध्यानं सर्वस्य देवस्यैकलक्षं प्रजपेन्मनुम्।
तद्दशांशं हुते सम्यक् घृताक्तैः पायसैः शुभैः ॥
अर्च्चा-होमादिकं सर्वमस्य पूर्ववदाचरेत्।
मन्त्रराजवदेवास्य प्रयोगानपि साधयेत् ॥
हृल्लेखा-सम्पुटं केचित् सङ्गिरन्ते मनुन्त्विमम्" ॥ इति।

वाराहमन्त्रमुद्धरति, अन्त्य इति। 'अन्त्यः' केवलमातृकार्णान्त्यो हकारः 'अर्घीशः' उकारः तेन युतः, 'विन्दु-नादैः' विन्दु-नाद-शक्त्यादिभिरपि युतः। 'सौकरं' सूकरस्येदं वर्णात्मकम् ॥ ७३ ॥

दशाक्षर-राममन्त्र-वीजमाह, हुङ्कारं चात्र रामस्येति। रामस्य दशाक्षरस्य 'हुङ्कारं' ह्रस्वोकार-विन्दुसहितं हकारं वीजं जानीयात्। तं चात्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तारो नतिश्च निद्रायाः स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥ ७४ ॥
रुद्रेण संयुता वह्निर्मेधामर-विभूषिता ।
दीर्घा-क्रूरयुता ह्लादिन्यथो दीर्घा समानदा ॥ ७५ ॥
क्षुधा क्रोधिन्यमोघा च विश्वमप्यथ मेधया ।

वाराहवीज-समीपे लिखेत् । दशाक्षरो यथा,—

"जानकीवल्लभायाथ भवेत् पावक-वल्लभा ।
हुमादिरेष कथितो राममन्त्रो दशाक्षरः" ॥ इति ।

मालामन्त्रोऽधुनेरितेति । रामस्य इत्येव । अधुना रामस्य मालामन्त्रः ईरिता, लुट्, अद्यतनेऽपि छान्दसः । ईरिष्यते कथयिष्यते ।

'तारः' प्रणवः 'नतिः' नमः शब्दः 'निद्रायाः' भकारात् परा 'स्मृतिः' गकारः । प्रणव-कलासु प्रायेणैतानि नामानि । अत्र स्वरानुक्तौ प्रथमत्वादकारो बोद्धव्यः । 'मेदो धातुः' वकारः 'कामिका' तकारः, सा 'रुद्रेण' एकारेण, एकादशत्वात्, 'संयुता' सहिता ; तेन ओं नमो भगवते इति सिद्धम् ।

'वह्निः' रेफः 'मेधा' घकारः, सा 'अमरविभूषिता' अमरः उकारः, तेन 'विभूषिता' शोभमाना ; तेन रघु इति सिद्धम् ।

'दीर्घा' कला नकारः 'अक्रूरेण' अनुस्वारेण संयुता नं, 'ह्लादिनी' दकारः, 'अथो' अनन्तरं 'दीर्घा' नकारः, सा 'समानदा' मानदया कलया आकारेण सह वर्त्तमाना, 'क्षुधा' यकारः ; तेन नन्दनाय इति सिद्धम् ।

'क्रोधिनी' रेफः 'अमोघा' क्षकारः । अनन्ता चेति युक्तः पाठः, प्रणवकलासु अनन्तायाः क्षकार-कलात्वात्, कीर्त्यादिष्वमोघायास्तत्सर्वाक्षर-कालकलात्वाच्च । 'विश्वम्' ओकारः, 'अपि अथ, 'मेधया' घकारेण युक्ता 'दीर्घा' नकारः 'ज्वालिनी' वह्निकला वकारः सा 'ससूक्ष्मा' सूक्ष्मेण श्रीकण्ठादि-तृतीयरूपेण इकारेण सहिता 'मृत्युरूपिणी' मृत्युः प्रणवकला

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

युक्ता दीर्घा ज्वालिनी च ससूक्ष्मा मृत्युरूपिणी ॥ ७६ ॥
सप्रतिष्ठा ह्लादिनी त्वक्क्ष्वेलः प्रीतिश्च सामरा।
ज्योतिस्तीक्ष्णाग्नि-संयुक्ता श्वेतानुस्वार-संयुता ॥ ७७ ॥
कामिका-पञ्चमो लान्तस्तान्तान्तो धान्त इत्यथ।
स सानन्तो दीर्घयुतो वायुः सूक्ष्मयुतो विषः ॥ ७८ ॥ *
कामिका कामिका-रुद्र-युक्ताथोऽथ स्थिरा स ए।
तापिनी दीर्घयुक्ता भूरनिलोऽनन्तगोऽनलः ॥ ७९ ॥
नारायणात्मकः कालः प्राणोऽम्भो विद्यया युतम्।
पीता रतिस्तथा लान्तो योन्या युक्तोऽन्ततो नतिः ॥ ८० ॥

शकारः, 'सप्रतिष्ठा' प्रतिष्ठया आकारेण सहिता 'ह्लादिनी' दकारः 'त्वक्' यकारः; तेन रक्षोघ्न-विशदायेति सिद्धम्।

'क्ष्वेलः' मकारः 'प्रीतिः' धकारश्च 'सामरा' सोकारा, 'ज्योतिः' रेफः तीक्ष्णा पकारः 'अग्नि-संयुक्ता' रेफसंयुक्ता 'श्वेता' सकारः 'अनुस्वारसंयुता' सानुस्वारा 'कामिका पञ्चमः' तकारपञ्चमः नकारः 'लान्तः' वकारः 'तान्तान्तः' तस्यान्तः थकारः, तस्यान्तो दकारः 'धान्तः' नकारः' सः सानन्तः' अनन्तेन आकारेण सहितः 'दीर्घस्वरेण' आकारेण युतः 'वायुः' यकारः सूक्ष्मेण इकारेण युतः 'विषः' मकारः 'कामिका' तकारः, पुनः सैव रुद्रेण' एकारेण युक्ता, अथो अथ' अनन्तरं 'स्थिरा' जकारः' ततः सः, सकारात् पर एकारः; तेन मधुर-प्रसन्नवदनायामित-तेजसे इति सिद्धम्।

अत्र सन्धिर्नकार्यः। 'तापिनी' वकारः दीर्घयुक्ता 'भूः' लकारः, 'अनिलः' यकारः; तेन वलायेति। 'अनन्तगः' आकारगः 'अनलः' रेफः, नारायणः' आकारः, तदात्मकः 'कालः' मकारः, 'प्राणः' यकारः; तेन रामायेति सिद्धम्। 'अम्भः' वकारः 'विद्यया' इकारेण 'युतं' सहितं,

---

* क्वचिदत्राष्टमखण्डसमाप्तिः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सप्तचत्वारिंशदर्णो गुणान्तः सगुणः स्वयम् ।
राज्याभिषिक्तस्य तस्य रामस्योक्तक्रमाल्लिखेत् ॥ ८१ ॥

'पीता' षकारः, 'रतिः' णकारः, तेन 'युता' संयुता, 'लान्तः' वकारः 'योन्या' एकारेण युक्तः; तेन विष्णवे इति सिद्धम् । 'अन्ततः' अन्ते 'नतिः' नमः शब्दः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

एवं सप्तचत्वारिंशत् 'अर्णः' वर्णः । 'गुणान्तः सगुणः स्वयम्' स्वयं सगुणोऽपि भक्तानां 'गुणान्तः' त्रैगुण्यनाशकः मोक्षदत्वात् । अथवा, 'गुणान्तः' वीजत्रयान्तः 'सगुणः' वीजत्रयादिः । तदुक्तम्,—

"तारकं कामवीजैश्च सम्पुटं प्रजपेदमुम् ।
शिरस्याननवक्त्रे च भ्रूमध्ये क्षिद्वयेऽपि च ॥
श्रोत्रयोर्घ्राणयोश्चैव गण्डयोरोष्ठयोरपि ।
दन्तयोरास्यदेशे च दोःपत्-सन्ध्यग्रकेषु च ॥
कण्ठे हृदि स्तनद्वन्द्वे पार्श्वयोः पृष्ठदेशतः ।
जठरे चाप्यधिष्ठाने गुह्ये वर्णान् प्रविन्यसेत् ॥
सप्त षट् सप्तदश षड् रुद्रसङ्ख्यैः षडङ्गकम् ।
उन्निद्र-नीलकमलामलकान्ति-मब्ज-
चापासि-बाण-करमम्बुज-पत्रनेत्रम् ।
पीताम्बरं स्मितसुधा-मधुरं मुरारिं
सञ्चिन्तयेन्मिथिलराज-सुता-सहायम् ॥
जपेद्द्वादश-लक्षं च ध्यात्वैवं विजितेन्द्रियः ।
विल्वैः फलैः प्रसूनैश्च पत्रैस्त्रिमधुर-प्लुतैः ॥
मधुरत्रय-युक्तेन पयोऽन्नेन सिताम्बुजैः ।
होमं दशांशतः कुर्य्यात् तथा सर्वत्र तर्पणम् ॥
प्राक् प्रोक्ते पूजयेत् पीठे पूज्यां च वाह्यदेवताम् ।
प्रथमाङ्गा रतिः प्रोक्ता सप्तमी ज्या समीरिता ॥
लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नश्च हनूमता ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदं सर्वात्मकं यन्त्रं प्रागुक्तमृषि-सेवितम् ।
सेवकानां मोक्षकरमायुरारोग्य-वर्द्धनम् ॥ ८२ ॥
अपुत्रिणां पुत्रदं च बहुना किमनेन वै ।
प्राप्नुवन्ति क्षणात् सम्यगत्र धर्म्मादिकानपि ॥ ८३ ॥

सुग्रीवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठ उक्तो विभीषणः ॥
अङ्गदः सप्तमः प्रोक्तो नीलोऽष्टम उदाहृतः ।
नारदश्च वशिष्टश्च वामदेवस्तृतीयकः ॥
जावालो गौतमश्चापि भरद्वाजोऽथ कश्यपः ।
वाल्मीकिश्चाष्टमः प्रोक्तो लक्ष्मीश्चाथ सरस्वती ॥
रतिः प्रीतिः कीर्त्ति-कान्ती तुष्टिः पुष्टिरिमाः क्रमात् ।
सृष्टिर्जयन्त-विजयौ सिद्धार्थः कार्य्य-साधकः ॥
अशोकश्चैव सर्वश्च श्रीवत्सश्च गदा तथा ।
पाञ्चन्यः कौस्तुभाख्यो वनमाला च दक्षिणे ॥
उत्तरे चक्र-पद्मे च शार्ङ्गबाणं सखड्गकम् ।
पश्चिमे धर्म्म-गरुड-धर्म्मपाल-सुमन्त्रकान्" ॥

इत्युक्तक्रमादेकैकस्मिन् षट् षट् अन्ये पञ्चेति क्रमेण अस्योद्धारो ऽन्यत्राप्युक्तः ।

ओं नमो भगवते ब्रूयाच्चतुर्थ्यां रघुनन्दनम् ।
रक्षोघ्नविशदायेति मकारादि समापयेत् ॥
प्रसन्नवदनायेति पश्चादमिततेजसे ।
बलाय पश्चाद्रामाय विष्णवे तदनन्तरम् ॥
प्रणवादिनबोऽन्तोऽयं मालामनुरुदीरितः ॥ ८१ ॥

'सर्वात्मकम्' त्रैलोक्यमयं 'प्रागुक्तं' पूर्वाचार्यैरुक्तम्, 'अनेन' उक्तेन, 'धर्मादिकान्' धर्मार्थ-काम-मोक्षान्, धर्म-ज्ञान-वैराग्यैश्वर्य्याणि वा, 'अपि' शब्दात् अणिमादि-सिद्धिरपि ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदं रहस्यं परममीश्वरेणापि दुर्गमम् ।
एवं यन्त्रं समाख्यातं न देयं प्राकृते जने ॥ इति ॥ ८४ ॥*
भूतादिकं शोधयेद् द्वारपूजां
कृत्वा पद्माद्यासनस्थः प्रसन्नः ।

'ईश्वरेण' सर्वशक्तिमतापि उपदेशं विना 'दुर्गमम्' अगम्यम् । इति शब्दो यन्त्राभिधानसमाप्तौ ॥ ८४ ॥

भूतादिकामिति । 'भूतानि' पृथिव्यादीनि पञ्च; आदिशब्दान्महदहङ्कारादि, तत् 'शोधयेत्' आत्मनि विलापयेत् । भूतशुद्धिः प्राणप्रतिष्ठाया मातृकान्यासस्य चोपलक्षणम्; भूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठे मातृकान्यासं च कुर्य्यादित्यर्थः । तत् करणप्रकारस्तु,—

भूतशुद्धिं ततः कुर्य्यात्तत्प्रकारोऽधुनोच्यते ।
पादादिजानुपर्य्यन्तं चतुरस्रं सवज्रकम् ॥
लंयुतं पीतवर्णं च भुवः स्थानं विचिन्तयेत् ।
जान्वो-रानाभि चन्द्रार्द्धनिभं पद्मेन लाञ्छितम् ॥
शुक्लवर्णं स्वबीजेन युतं ध्यायेदपां स्थलम् ।
नाभितः कण्ठपर्य्यन्तं त्रिकोणं रक्तवर्णकम् ॥
सस्वस्तिकं स्वबीजेन युतं वह्नेस्तु मण्डलम् ।
कण्ठाद्भ्रूमध्य-पर्य्यन्तं कृष्णं वायोस्तु मण्डलम् ॥
षट्-कोणं विन्दुभिः षड्भिर्युतं बीजेन चिन्तयेत् ।
भ्रूमध्याद्-ब्रह्म-रन्ध्रान्तं वर्तुलं ध्वज-लाञ्छितम् ॥
धूम्रवर्णं स्वबीजेन युक्तं ध्यायेन्नभस्तलम् ।
एवं ध्यात्वा पुनस्तानि भूतानि प्रविलापयेत् ॥
पृथ्वीमप्सु च तां वह्नौ वह्निं वायौ समीरणम् ।
प्रविलाप्य तथाकाशेऽप्याकाशं प्रकृतौ ततः ॥

---

* पुस्तकान्तरे अत्र नवमखण्डसमाप्तिः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपर-ब्रह्मरूपां तां मायाशक्तिं परात्मनि ।
इत्थं समस्तदेहादि-प्रपञ्चं परमात्मनि ॥
प्रविलाप्य परब्रह्मरूपस्तिष्ठेत् कियत्-क्षणम् ।
पुनरुत्पादयेद्देहं पवित्रं परमात्मनः ॥
शब्दब्रह्मात्मिका जाता प्रकृतिः परमात्मनः ।
अजायत जगन्मातुराकाशं नभसोनिलः ॥
समीरणादभूद्वह्निर्वह्नेरापस्ततो मही ।
स्वीयमेभ्योऽपि भूतेभ्यस्तेजोरूपं कलेवरम् ॥
देवताराधने योग्यमुत्पन्नमिति भावयेत् ।
तस्मिन् देहे परात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत् ।
समस्त देवतारूपं सर्वमन्त्रमयं शुभम् ॥
आत्मरूपेण देहे स्वे बीजभावेन तिष्ठति ।
इत्येषा भावना मुख्या भूतशुद्धिरितीरिता ॥
अथवान्य-प्रकारेण भूतशुद्धिर्विधीयते ।
धर्मकन्द-समुद्भूतं ज्ञाननालं सुशोभनम् ॥
ऐश्वर्याष्टदलं चैव परं वैराग्य-कर्णिकम् ।
स्वीयहृत्-कमलं ध्यायेत् प्रणवेन विकाशितम् ॥
कृत्वा तत्कर्णिकासंस्थं प्रदीपकलिकाकृतिम् ।
सुषुम्णा वर्त्मना तं च परमात्मनि योजयेत् ॥
योगयुक्तेन विधिना सोऽहं मन्त्रेण साधकः ।
तत्रैव सर्वतत्त्वानि विलीनानि विचिन्तयेत् ॥
पुरुषाभं ततः पापमनादिभव-सञ्चितम् ।
ब्रह्महत्या शिरस्कं च स्वर्णस्तेयं भुजद्वयम् ॥
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्प-कटिद्वयम् ।
तत्संयोगि-पदद्वन्द्वमङ्ग-प्रत्यङ्ग-पातकम् ॥
उपपातक-रोमाणं रक्त-श्मश्रु-विलोचनम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खड्ग-चर्म्म-धरं कृष्णं कुक्षौ दक्षिणतः स्मरेत् ॥ *
ततः संशोधयेद्देहं पूरकादि-क्रमेण वै ।
विधाय प्राणसंरोधं वायुवीजेन वायुना ॥
वह्निवीजेन तेनैव सन्दहेत् सकलां तनुम् ।
भस्म तद्घ्राणमार्गेण निर्गतं चिन्तयेत् सुधीः ॥
ततो वमिति वीजेन प्लावयेत् सकलां तनुम् ।
सञ्जाते निर्मले देहे देवतोपासन-क्षमे ॥
आत्मजीवादि-तत्त्वानि स्वस्थानं प्रापयेत्ततः ।
आत्मानं हृदयाम्भोजमानयेत् परमात्मनः ॥
हंसमन्त्रेण विधिवदेवावश्यं विधीयते ।
भूतशुद्धि-विहीनेन कृता पूजाभिचारिका ॥
विपरीतं फलं दद्यादभक्त्या पूजनं यथा ।
भूतशुद्धिं विधायेत्थं ततो वै स्थापयेदसून् ॥
पाशाङ्कुशेन पुटितां शक्तिमादौ समुच्चरेत् ।
यकारादि-सकारान्तान् विन्दु-मस्तक-लाञ्छितान् ॥
तदन्त उद्धरेत् प्राज्ञो व्योममर्द्धेन्दु-संयुतम् ।
ततो हंस-परात्मानौ ततोऽमुष्य पदं वदेत् ॥
प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम् ।
अमुष्य जीव इह तु स्थितोऽमुष्यपदं ततः ॥
सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ।
श्रोत्र-घ्राण-पदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ॥
तिष्ठन्त्वग्निवधूः पूर्वं प्रत्यमुष्यपदं बुधः ।
पाशाद्यानि प्रयोज्यैवं प्राणमन्त्रं समुद्धरेत् ॥
ब्रह्मर्षिरस्य च्छन्दस्तु विराट् प्राणस्तु देवता ।
प्रणवोऽग्निर्वधूर्वीजं शक्तिरुक्ता मनीषिभिः ॥
शिरो-वदन-हृद्-गुह्य-पाद-पृष्ठादि विन्यसेत् ।

---

* खड्ग-चर्मधरं पापमङ्गुष्ठ-परिमाणकम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अमुष्येति पदस्थाने साध्यनाम समुच्चरेत् ॥
त्रिर्जपेत् साध्य-संस्पर्शं कृत्वा मन्त्रमुदारधीः ।
एष प्राण-प्रतिष्ठायाः प्रकारः परिकीर्त्तितः ॥

आं पाशः, ह्रीं माया, क्रोम् अङ्कुशः । मातृकान्यासो यथा ऋष्यादिपूर्वः ।

ऋषिर्ब्रह्मा समुद्दिष्टो गायत्री च्छन्द ईरितम् ।
सरस्वती समाख्याता देवता दैशिकोत्तमैः ॥
अक्लीव- ह्रस्व-दीर्घान्तर्गतैः षड्वर्गकैः क्रमात् ।
षडङ्गानि विधेयानि जातियुक्तानि दैशिकैः ॥
पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्त-मुख-दोः-पन्मध्य-वक्षस्थलां
भास्वन्मौलि-निबद्ध-चन्द्र-शकलामापीन-तुङ्गस्तनीम् ।
मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्य-कलशं विद्यां च हस्ताम्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतां संश्रये ॥
ललाट-मुख-वृत्ताक्षि-श्रुति-घ्राणेषु गण्डयोः ।
ओष्ठ-दन्तोत्तमाङ्गास्ये दोः-पत्-सन्ध्यग्रकेषु च ॥
पार्श्वतः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेंऽसके ।
ककुद्यंसे च हृत्पूर्वं पाणौ पादयुगे ततः ।
जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमात् ॥ इति ॥

द्वारपूजां कृत्वेति । सा यथा,—

दैशिको विधिवत् स्नात्वा कृत्वा पूर्वाह्निकाः क्रियाः ।
यायादलङ्कृतो मौनी यागार्थं यागमण्डपम् ॥
आचम्य विधिवत्तत्र सामान्यार्घ्यं विधाय च ।
द्वारमस्त्राम्बुभिः प्रोक्ष्य द्वारपूजां समाचरेत् ॥
ऊर्द्ध्वोडुम्बरके विघ्नं महालक्ष्मीः सरस्वती ।
ततो दक्षिण-शाखायां विघ्नक्षेत्र-समन्वितः ॥
तयोः पार्श्वगते गङ्गा-यमुने पुष्पवारिभिः ।
देहल्यामर्च्चयेदस्त्रं प्रतिद्वारमिति क्रमात्" ॥ इति ।

पद्माद्यासनस्थ इति । मद्मासनन्तु,—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अर्च्चाविधावस्य पीठाधरोर्द्ध्व
पार्श्वार्च्चनं मध्यपद्मार्च्चनं च ॥ ८५ ॥

"वामोरूपरि दक्षिणन्तु चरणं संस्थाप्य वामं तथा
याम्योरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम् ।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्व्याधि-विघातकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते" ॥ इति ।

आदिशब्दात् स्वस्तिकादि । पूजाविधौ तु तन्निर्वाहार्थमङ्गुष्ठ-बन्धनं हस्ताभ्यां न कर्त्तव्यम् । आदौ द्वारपूजां कृत्वा पद्मासने उपविश्य प्रसन्न-चित्तो भूतशुद्ध्यादिकं कुर्यादित्यन्वयः ।

अर्च्चाविधाविति । 'अस्य' रामस्य 'अर्च्चाविधौ' पूजाविधौ, पीठस्य अधरदेशार्च्चनम्,ऊर्द्ध्वदेशार्च्चनम्, पार्श्वदेशार्च्चनं, मध्यवर्त्तिनः पद्मस्य चार्च्चनं कृत्वा पीठस्याङ्घ्रिषु धर्म्मादिकानर्च्चयेदिति सम्बन्धः ॥ ८५ ॥

रत्नबद्धे आसने 'मृदुः' कोमला, 'श्लक्ष्णा' मनोहरा, 'समाना' रत्नासन-तुल्य-परिमाणा या तूलिका, तस्यां 'देशिकं' देशः उपदेशोऽस्यास्ति देशिकः, अत इति ठन् । उपदेष्टा तं च 'अर्च्चयित्वा' सम्पूज्य । पीठाध-र-भागादिषूक्तमर्च्चनं विशदयति, शक्तिमिति । 'शक्तिं चाधाराख्यकाम्' आधारशक्तिं 'कूर्मः' कच्छपः 'नागः' शेषः तौ च पृथिवीलक्षणे च 'अब्जे' कमले एताः स्वासनस्य देवताः, स्वासनस्य अधः प्रकल्प्याः । तदुक्तम्,—

"आधारशक्तिं प्रजपेत् पङ्कजद्वयधारिणीम् ।
मूर्ध्नि तस्याः समासीनं कूर्मं नीलाभमर्च्चयेत् ॥
ऊर्द्ध्वं ब्रह्म शिलासीनमनन्तं कुन्द-सन्निभम् ।
यजेच्चक्रधरं मूर्ध्नि धारयन्तं वसुन्धराम् ।
तमाल-श्यामलां तस्मिन् नीलेन्दीवर-धारिणीम् ।
अभ्यर्च्चयेद्वसुमतीं स्फुरत्सागर-मेखलाम् ।
तस्यां रत्नमयं द्वीपं तस्मिंश्च मणिमण्डपम्" ॥ इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षत्वा मृदु-श्लक्ष्ण-समानतूलिकायां
रत्नासने दैशिकं चार्च्चयित्वा।
शक्तिं चाधाराख्यकां कूर्म्म-नागौ
पृथिव्यब्जे स्वासनाधः प्रकल्प्य ॥ ८६ ॥
विघ्नं दुर्गां क्षेत्रपालं च वाणीं
बीजादिकांश्चाग्नि-देशादिकांश्च।
पीठस्याङ्घ्रिष्वेषु धर्म्मादिकांश्च
नञ्पूर्वांस्तांस्तस्य दिक्ष्वर्च्चयेच्च ॥ ८७ ॥
मध्ये क्रमादर्क-विध्वग्नि-तेजां-
स्युपर्य्युपर्य्युक्तमैरर्च्चितानि।
रजः सत्वं तम एतानि वृत्त-
त्रयं बीजाढ्यं क्रमाद्भावयेच्च ॥ ८८ ॥

एवं मण्डपान्तं पूजयित्वा मण्डपं प्रविशेत्। द्वारे विं विघ्नाय नमः, दुं दुर्गायै नमः, क्षं क्षेत्रपालाय नमः, वां वाण्यै नमः, इति बीजादिकान् यथास्थानमभ्यर्च्य 'अग्नि-देशादिकान्' धर्म्मादीन्; तदुक्तम्,—

"यजेत् कल्पतरूंस्तस्मिन् साधकाभीष्ट-सिद्धिदान्।
अधस्तात् पूजयेत्तेषां वेदिकां मण्डलोज्ज्वलाम् ॥
पश्चादभ्यर्च्चयेत्तस्यां पीठं धर्मादिभिः पुनः।
रक्त-श्याम-हरित्पीत-नीलाभान् पाद-रूपिणः ॥
वृष-केशरि-भूतेभरूपान् धर्म्मादिकान् यजेत्।
गात्रेषु पुजयेतांस्तु नञ्पूर्वकाननुक्रमात्।
आग्नेयादिषु कोणेषु दिक्षु चाथाम्बुजं यजेत्" ॥ इति।

'अङ्घ्रिषु' पादेषु 'नञ्पूर्वान्' धर्म्मादिकान् 'तस्य, पीठस्य 'दिक्षु' पूर्वादिषु ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

मध्ये इति। सूर्य्येन्द्वग्नयः क्रमेण पूज्याः, यत् 'वृत्तत्रयं' तत् रजः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आशा-व्याशास्वप्यथात्मानमन्त-
रात्मानं च परमात्मानमन्तः।
ज्ञानात्मानं चार्च्चयेत्तस्य दिक्षु
माया-विद्ये ये कला-पारतत्वे॥ ८९॥

सत्त्वं तमः एतानि यानि गुणरूपाणि तज्ज्ञातव्यम् 'वीजाढ्यं' कलिकारूपं 'क्रमात्' अनुक्रमेण 'भावयेत्' पूजयेत् ॥ ८८ ॥

आशेति। 'आशा-व्याशासु' दिक्षु-विदिक्षु च अष्टौ पद्मपत्राणि पूजयेदिति शेषः। अथेति। 'आत्मानं' लिङ्गम् 'अन्तरात्मानं' जीवं 'परमात्मानम्' ईश्वरं 'ज्ञानात्मानं' ब्रह्म विन्दु-नाद-शक्तिशान्तात्मकान् एतान् 'अन्तः' मध्ये अर्च्चयेत्। माया, विद्या, कला, 'पारतत्वं' परमं तत्त्वं च, एतानि चत्वारि तत्त्वानि दिक्षु पूज्यानि। तदुक्तम्,—

"आनन्दकन्दं प्रथमं संविन्नालमनन्तरम्।
सर्वतत्त्वात्मकं पद्ममभ्यचर्च्य तदनन्तरम्॥
मन्त्री प्रकृति-पत्राणि विकारमय-केशरान्।
पञ्चाशद्वर्ण-वीजाढ्यां कर्णिकां पूजयेत्ततः॥
कलाभिः पूजयेत् सार्द्धं तस्यां सूर्येन्दुपावकान्।
प्रणवस्य त्रिभिर्मन्त्रैरथ सत्त्वादिकान् गुणान्॥
आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमर्च्चयेत्।
ज्ञानात्मानं च विधिवत् पीठं मन्त्रावसानिकम्"॥ इति।

तत्त्वपूजायां, मां मायातत्त्वाय नमः, विं विद्यातत्त्वाय नमः, कं कलातत्त्वाय नमः, पं परतत्त्वाय नमः इति प्रयोगः॥ ८९॥

विमलादींश्चेति। 'विमला' उत्कर्षिणी ज्ञानक्रियायोगेति शक्तयः,

"प्रह्वी सत्या तथेशानानुग्रहा नवमी मता"।

इत्यासनस्थानमुक्तम्।

"पीठशक्ति-केशरेषु मध्ये च सवराभया"।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति पीठमन्त्रो नारायणीये उक्तः ।

देवमावाहयेच्चेति, मूलमन्त्रेण आहूतो भव इत्याद्युक्त्वावाहनादिमुद्राः प्रदर्शयेत् । ता यथा,–

"आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणी मताः ।
तथा षडङ्गमुद्राश्च सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वानामिका-मूलपर्वणोः ।
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वियं चेत्स्यात् स्थापनी मुद्रिका स्मृता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्ट्योस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तः प्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संरोधिनी मता ॥ ४ ॥
उत्तानमुष्टि-युगला सन्मुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधो-मुखतर्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥ ७ ॥
अन्योऽन्याभिमुखाश्लिष्ट-कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्जनीमध्या धेनुमुद्रा समीरिता ।
अमृतीकरणं कुर्य्यात् तया साधक-सत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योऽन्य-ग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारित-पराङ्गुली ।
महामुद्रेयमाख्याता परमीकरणे बुधैः ।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वान-कर्मणि" ॥ ९ ॥ इति ।

अङ्गव्यूहानीति । 'अङ्गव्यूहानि' हृदयादीनि 'जलाद्यैः' उदकदानाद्यैः पाद्यादिभिः सम्पूज्येत्यर्थः । अङ्गव्यूहानिलजाद्यैरिति पाठे, अङ्गव्यूहैः 'अनिलजाद्यैः' हनुमदाद्यैश्च साकं देवं पूज्येत्यन्वयः । अङ्गव्यूहानलाद्यैरिति तु युक्तः पाठः । 'नलाद्यैः' नीलाद्यैः षोडशभिः सहेत्यर्थः । तेषां स्थानानि "आग्नेयादिषु कोणेषु हृदयादीनि पूजयेत् । नेत्रमग्रे दिशास्वस्त्रम्" इति ।

अङ्गमुद्रा यथा—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्पूजयेद्विमलादींश्च शक्ती-
रभ्यर्च्चयेद्देवमावाहयेच्च ।
अङ्गव्यूहानि जलाद्यैश्च पूज्य
धृष्ट्यादिकैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः ॥ ९० ॥

"अङ्गन्यासस्य या मुद्रास्तासां लक्षणमुच्यते ।
अनङ्गुष्ठा ऋजवो हस्तशाखा भवेन्मुद्रा हृदये शिरस्यपि ।
अधोऽङ्गुष्ठा खलु मुष्टिः शिखायां करद्वन्द्वाङ्गुलयो वर्मणि स्युः ॥
नाराचमुष्ट्युद्धृत-बाहुयुग्मकाङ्गुष्ठ-तर्जन्युदितो ध्वनिस्तु ।
विष्वग्विषिक्तः कथितास्त्रमुद्रा यत्राक्षिणी तर्जनिमध्यमे स्युः ।
नेत्रत्रयं तत्र भवेदनामा षडङ्गमुद्राः कथिता यथावत्" ॥ इति ।

धृष्ट्यादिकैरिति । सृष्ट्यादीनन्ये पठन्ति । तथाहि—

"पूजयेद्वैष्णवे पीठे मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् ।
श्रीं सीतायै दिगन्तेन सीतां पार्श्वगतां यजेत् ॥
अग्रे पार्श्वद्वये शार्ङ्ग-शरानङ्गानि तद्बहिः ।
हनूमन्तं ससुग्रीवं भरतं सविभीषणम् ॥
लक्ष्मणाङ्गद-शत्रुघ्नान् जाम्बवन्तं दलेष्विमान् ।
वाचयन्तं हनूमन्तमग्रतो धृतपुस्तकम् ॥
यजेद्भरत-शत्रुघ्नौ पार्श्वयोर्धृतचामरौ ।
धृतातपत्रं हस्ताभ्यां लक्ष्मणं पश्चिमे यजेत् ॥
सृष्टिं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्र-वर्द्धनम् ।
अकोपं धर्मपालाख्यं सुमन्त्रं च दलाग्रतः ॥
सर्वाभरण-सम्पन्नाल्लोकेशानर्च्चयेत्ततः ।
तदस्त्राणि ततो बाह्ये वज्रादीनि च पूजयेत्" । इति ॥ ९० ॥

वशिष्ठाद्यैरिति । वशिष्ठ-वामदेव-जाबाल-गोतम-भरद्वाज—कौशिक-वाल्मीकि-नारद-सनक-सनन्दन-सनातन-सनत्कुमारान् द्वादश कमण्डलुधरान्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वसिष्ठाद्यैर्मुनिभिर्नीलमुख्यै-
राराधयेद्राघवं चन्दनाद्यैः।
मुख्योपचारैर्विविधैश्च पूज्य
तस्मै जपादींश्च समर्प्य सम्यक् ॥ ९१ ॥
एवम्भूतं जगदाधारभूतं
रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम्।
गदादि-शङ्खाब्जधरं भवारिं
स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वतः ॥ ९२ ॥
विश्वव्यापी राघवोऽथो तदानी-
मन्तर्दधे शङ्ख-चक्रे गदाब्जे।
धृत्वा रमासहितः सावृतश्च
ससपत्नजः सानुजः सर्वलोकी ॥ ९३ ॥

सर्वान् मन्त्रमुच्चरतो मुनीन् द्वादशाब्जे अर्चयेत् पूर्वदिक्-क्रमेण च तत्परा-न्। नीलमुख्यैरिति। नील-सुषेण-मैन्द-शरभ-द्विविद-धनद-गवाक्ष-किरीट-कुण्डल-श्रीवत्स-कौस्तुभ-शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मानि षोड़शाब्जे अर्चयेत् पूर्वदिक्क्रमेण कृताञ्जलीन्। 'चन्दनाद्यैः' सुगन्धिभिः। जपादीनिति। आदिशब्देन उपचाराः। जपसमर्पणे मन्त्रः,—

"गुह्यातिगुह्य-गोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम्।
सिद्धिर्भवतु मे देव! त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थिताः"। इति।

अरिचक्रम् (?) 'सर्वतः' सर्वस्मात् बन्धनात्। सर्वः इति तु युक्तः पाठः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

राघवः, अथो, तदानीम्, इति पदच्छेदः। 'अन्तर्दधे' लोकादृश्यो बभूव, न तु देहधर्मं गतः, रामायणेऽपि तेनैव रूपेण ब्रह्मलोके गमनमुक्तम्। 'सावृतः' आवरणैः परिवारैः सहितः, 'ससपत्नजः' सपत्नजेन वैरिसन्तानेनापि सहितः, समदर्शित्वात् 'सर्वलोकी' सर्वदर्शी ॥ ९३ ॥

ये तद्भक्ताः, ते कामान् लभन्ते, लब्धांश्च कामान् भुक्त्वा परं पदं यान्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्भक्ता ये लब्धकामांश्च भुक्त्वा
तथा पदं परमं यान्ति ते च।
इमा ऋचः सर्वकामार्थदाश्च
ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम्।
ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम्॥ इति॥ ९४॥ *

इत्यथर्ववेदे रामपूर्व-तापनीयोपनिषत् समाप्ता॥

उपनिषत्पाठे फलमाह, इमा इति। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था।

दशावरण-पूजा गण-संहितायामुक्ता,—
"षट्कोणे प्रथमा वृत्तिः स्यादङ्गैरन्वितः क्रमात्।
द्वितीयात्मादिकैः प्रोक्ता देवैरष्टाब्जमूलके"॥ इति।

तथा, आत्मा १। निवृत्तिः २। अन्तरात्मा ३। प्रतिष्ठा ४। परमात्मा ५। विद्या ६। ज्ञानात्मा ७। शान्तिः ८। इत्यादयः।

"तृतीया वासुदेवाद्यैरष्टपत्रे तथैव च।
चतुर्थी वायुपुत्राद्यैः पत्रान्ते पूर्वतः क्रमात्॥
धृष्ट्याद्यैः पञ्चमी वृत्तिर्द्वितीयाष्टदले तथा।
षष्ठी द्वादश-पत्रेषु नारदाद्यैर्महर्षिभिः॥
सप्तमी षोडशाब्जे स्यान्नीलाद्यैः कपिपुङ्गवैः।
ध्रुवाद्यैरष्टमी ज्ञेया द्वात्रिंशद्दलपद्मके॥
इन्द्राद्यैर्भूगृहे चाद्ये नवमावरणं भवेत्।
तदस्त्रैर्वज्रशक्त्याद्यैर्दशमावरणं शुभम्।
दशावरण-पूजेयं कर्तव्या साधकोत्तमैः"॥ इति।

पूजायन्त्रे चैतान्यावरणानि, अस्य धारण-यन्त्रादयं विशेषः। अत्र हि षट्कोणादि-भूपुरान्ते देवरूपाणि भवन्ति। धारणयन्त्रे तु मन्त्रवर्णा इति, आवरणक्रमोऽप्ययमेव श्रुतौ द्रष्टव्यः, पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्ट-पद-वाक्यानां रामपूर्वस्य दीपिका॥

इति रामपूर्वतापनीयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा॥

---

* पुस्तकान्तरेऽत्र दशमखण्डसमाप्तिः। एते दश खण्डा दीपिकासम्मताः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ओं नमः सीतापतये ।

रामोत्तर-तापनीयोपनिषत् ।

ॐ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम् । यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । तस्माद् यत्र क्वचन गच्छति, तदेव मन्येतेति ।

ओं रामोत्तर-तापनीयं स्वरूप-महिमोक्तये ।
रामचन्द्रस्य षट्त्रिंशं खण्ड-पञ्चक-मण्डितम् ।। १ ।।

ऋषि-संवादेन रामचन्द्रस्य मन्त्रतोऽर्थतश्च महिमानं स्वरूपं च प्रकाशयितुमादौ क्षेत्रोत्तमं विविनक्ति, बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यमिति । यत् क्षेत्रम् 'अनु' हीनं कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रादपि यन्महिम्ना अधिकं, कुरुक्षेत्रं हि 'कुरोः' ब्रह्मणो वरदानात् क्षेत्रोत्तमं प्रसिद्धं, तत्तु यतो हीनमित्यर्थः । हीने द्योत्ये अनुः कर्मप्रवचनीयम्, तद्योगे यदिति द्वितीया । तथा देवानामपि देवपूजास्थानं, तथा सर्वेषां प्राणिनां ब्रह्मलोकतुल्यं, तत् वाक्पतिः यज्ञवल्क्यापत्यं प्रति 'उवाच' तन्नामतो लिङ्गतश्च दर्शयेति पप्रच्छेत्यर्थः । याज्ञवल्क्यस्तु उत्तरयन् तावत्तन्नामतो निर्दिशति, अविमुक्तं वै इति । 'न विमुक्तम्' ईश्वरेणापरित्यक्तम् अविमुक्तं वाराणसीक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं, कुरु इति देवैः प्रार्थितेन शिवेन कृतत्वात् कुरुक्षेत्रम् । तथा देवानामित्यादिविशेषणद्वयम् उत्तरेऽप्यनूदितम् । देशान्तरं तद्दृष्ट्योपास्यमित्याह, तस्मादिति । 'तदेव, अविमुक्तमेव 'मन्येत' जानीयात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे, येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवति । तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत, अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

प्रथमखण्डः ॥ १ ॥

अथ हैनं भरद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम्, किं तारकं? किं तरतीति? । स होवाच याज्ञवल्क्यः, तारकं दीर्घानलं विन्दुपूर्वकं दीर्घानलं पुनर्माय नमः, चन्द्राय नमः, भद्राय नमः, इति । ॐ तत् ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या इत्युपासितव्यम् ।

तस्य मननोल्लेखमाह, इदं वा इति । 'इदं' यत्र वयं विचरामः, तदेव विशेषण-त्रय-युक्तमविमुक्तमिति मन्येतेत्यन्वयः । एवं कृते सति अविमुक्तनिवासफलं भवतीति भावः । नन्वस्यान्येभ्यः क्षेत्रेभ्यः को विशेषः? अत्राह, अत्र हीति । 'जन्तोः' प्राणिमात्रस्य न मनुष्यस्यैव 'तारकं' षडक्षरं बीजं वा । तस्य किं फलम्? अत आह, येनेति । 'अमृतीभूत्वा' ब्रह्मीभूय मोक्षी भवति, मोक्षोऽस्यास्तीति; बन्धाद्रहितो भवति । कर्त्तव्यमाह, तस्मादिति । 'निषेवणं' चिन्तनादि । देशान्तरस्थस्यापि सम्भवतीत्यत उक्तं न विमुञ्चेदिति । 'एवमेवैतत्' भवदुक्तं याज्ञवल्क्येति आह वृहस्पतिः; याज्ञवल्क्येनोक्तमर्थं स्वीकृतवान् । 'एवमेष भगवन्' इति पाठे, हे भगवन्! 'एषः' भवदुक्तोऽर्थः एवं, नान्यथा, इति याज्ञवल्क्यं श्रोता वृहस्पतिराह इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं वृहस्पति-प्रोक्तार्थतत्त्वं याज्ञवल्क्यं प्रश्नस्वरूपम् आह, किं तारकमिति । ननु तरणक्रिया कर्म प्रसिद्धमेव इत्याशङ्क्य प्रश्नस्य विशेषतामाह, किं तरतीति । यत् तरति' संसारं तारयति तस्य किं स्वरूपमित्यर्थः । तरतेरन्तर्भूतण्यर्थः । यद्वा कर्मप्रश्नोऽयं, यस्य गर्भेत्याद्युत्तरं भावि, उत्तरमाह, स हेति ॥ 'दीर्घानलं' दीर्घे आकारे आरूढः 'अनलः' रेफः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अकारः प्रथमाक्षरो भवति, उकारो द्वितीयाक्षरो भवति, मकारस्तृतीयाक्षरो भवति, अर्द्धमात्रश्चतुर्थाक्षरो भवति, बिन्दुः पञ्चमाक्षरो भवति, नादः षष्ठाक्षरो भवति, तारकत्वात्तारको भवति; तदेव तारकं ब्रह्म त्वं विद्धि, तदेवोपास्यमिति ज्ञेयम्; गर्भ-जन्म-जरा-मरण-संसार-महद्भयात् सन्तारयतीति; तस्मादुच्यते तारकमिति।

य एतत्तारकं ब्रह्मणो नित्यमधीते, स सर्वं पाप्मानं तरति, स मृत्युं तरति, स ब्रह्महत्यां तरति, स भ्रूणहत्यां तरति, स वीरहत्यां तरति, स सर्वहत्यां तरति, स संसारं तरति, स सर्वं तरति, सोऽविमुक्तमाश्रितो भवति, स महान् भवति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

यस्मिन् तत्, तच्च 'विन्दुपूर्वकं' विन्दोः पूर्वमेव पूर्वकं रां सिद्धम्। दीर्घानलं रा इति। पुनर्माय नमः इति स्वरूपम्। चन्द्राय नमः, भद्राय नमः, इति द्वौ मन्त्रौ पृथक्। तदुक्तम्,—

"रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन्।
नरो न लिप्यते पापैर्भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति" ॥ इति।

ओं रूपाः तद्रूपाः, ब्रह्मरूपाः, तथा सदाख्याश्चिदाख्या आनन्दाख्याश्चेत्येवमेता रामाद्याख्या उपासितव्याः। तदुक्तं गीतायाम्,—

'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा" ॥ इति।

ओंकारात्मिका रामाद्याख्या इत्युक्तम्; तेन रामादीनां तारकत्व-मुपपादयितु-मोङ्कारस्य तारकत्वमुपपादयति, अकार इत्यादिना। अकारादयस्त्रयो मूर्त्ताः, अर्द्धमात्रादयस्त्रयोऽमूर्ताः, नादात् परे शक्तिशान्ताख्ये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथैते श्लोका भवन्ति ;

अकाराक्षर-सम्भूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः ।
उकाराक्षर-सम्भूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः ॥ १ ॥
प्रज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षर-सम्भवः ।
अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैक-विग्रहः ॥ २ ॥
श्रीराम-सान्निध्य-वशाज्जगदानन्द-दायिनी ।
उत्पत्ति-स्थिति-संहार-कारिणी सर्वदेहिनाम् ॥ ३ ॥
सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृति-सञ्ज्ञिता ।
प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ इति ॥
ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं, भूतं भवद्भवि-

अप्यवस्थे वेदितव्ये । 'तदेव' रां वीजमेव प्रणवात्मकत्वाद्ब्रह्मणो वाचकम्, 'अविमुक्तं' वाराणशीक्षेत्रम्, यत्र तत्र स्थितो वाराणश्यामेव स्थितो भवति, यत्र तत्र मृतो वाराणश्या-मेव मृतो भवतीत्यर्थः । आश्रितो भवतीत्यस्या-नन्तरं स महान् भवतीति कैश्चित् पठयते ; तेन भुक्तिरुक्ता, अमृतत्वञ्चेति मुक्तिरुक्ता ॥ २ ॥

प्रणव-षडक्षराणां क्रमेणार्थानाह मन्त्रैः, अथैते इत्यादिना । 'विश्वभा-वनः' विश्वाभिधानः जाग्रदभिमानी सङ्कर्षणः 'तैजसात्मकः' स्वप्नाभिमा-नी प्रद्युम्नः 'प्रज्ञात्मकः' सुषुप्त्यभिमानी अनिरुद्धः रामः ॥ १ ॥ २ ॥

तुरीयावस्थं ब्रह्मकृष्णाख्यं विन्द्वर्थमाह, श्रीरामेति । आनन्दस्य ब्रह्मांश-त्वात् केवलया प्रकृत्या सदात्वमशक्यः, कार्य्य-कर्त्री-विन्द्वंश-वाच्या कार्य्यो-न्मुखी नादांशवाच्या सा रुक्मिणी । सीतायाः शक्ति-शान्ताख्ये अप्यव-स्थे आह, प्रणवत्वादिति । वाच्य-वाचकभावं त्यक्त्वा प्रणवेन यदाऽभेदं गता, तदा प्रकृतिरिति वदन्ति 'ब्रह्मवादिनः' ज्ञानिनः । इतिशब्दः श्लो-कसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

'त्रिकालातीतम्' आत्मस्वरूपम् । ननु कथमेकस्य मूर्त्तामूर्त्तरूपता ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं, तदप्योङ्कार एव। सर्वं ह्येतद्ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म, सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः, स्थूलभुग्-वैश्वानरः प्रथमः पादः ।

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन-विंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तं, सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ।

एष सर्वेश्वरः, एष सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी, एष योनिः, सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां, नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न घनप्रज्ञं न प्रज्ञान-मदृष्ट-मव्यवहार्य्य-मग्राह्य-मलक्षण-मलिङ्ग-मचिन्त्यमव्यपदेश्य-मेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते ।

स आत्मा स विज्ञेयः सदोज्ज्वलोऽविद्या-तत्कार्य्यहीनः स आत्मा बन्धहरः सर्वदा द्वैत-रहितः आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो निरस्ताविद्या-तमोमोहोऽहमेवेति सम्भाव्योऽहमित्यों तत् सत्, यत् परं ब्रह्म रामचन्द्रः ।

विरोधात् ; अत आह, सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । मायिकत्वात् मूर्त्तस्य न विरोध इति भावः । ननु तथापि जीवस्य ब्रह्मणो भेदे कथमैक्यसिद्धिरित्यत आह, अयमात्मा ब्रह्मेति । योऽयम् 'आत्मा' जीवः प्रसिद्धः, सोऽपि ब्रह्मैव, तस्य आत्मनो ब्रह्मणः ओङ्कार-वाच्यस्य रामस्यैकात्मत्वे कथं भेदव्यवहारः ? इत्याशङ्क्योपाधि-भेदादित्याह, सोऽयमिति । चतुर्थं मन्यन्ते इत्यन्तो ग्रन्थो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चिदात्मकः सोऽहमों तद्रामभद्रः परं ज्योतीरसोऽहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्य्यात्। सदा रामोऽहमित्येतत् तत्त्वतः प्रवदन्ति ; ये न ते संसारिणो नूनं राम एव, न संशयः, इत्युपनिषत्, य एवं वेद, स मुक्तो भवतीति याज्ञवल्क्यः।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ, याज्ञवल्क्य! य एषोऽनन्तो ऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं जानीयामिति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। सोऽविमुक्त उपास्यः, य एषोऽव्यरोऽनन्तोव्यक्तः परिपूर्णानन्दैकरसश्चिदात्मा, योऽयमनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठितः? इति। वरणायां नाश्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति। का वै वरणा? का च नाशी? इति। सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति, तेन वरणा भवतीति। सर्वानिन्द्रय-कृतान् पापान् नाशयतीति, तेन नाशी भवतीति।

माण्डूक्ये नारसिंहे च व्याख्यातः। स आत्मेत्यादिः स्पष्टः। 'अहमित्यों तत्सदिति' एतच्छब्द-चतुष्टयवाच्यं यत् परं ब्रह्म, स रामचन्द्रः।

स किं भूतात्मकः? न इत्याह, चिदात्मक इति। ज्ञानैकविग्रहः, सोऽहमिति, 'सः' प्रसिद्धः अमुकपुत्रोऽमुकनामा अहमस्य। स मनुष्यादिरूपो न, किन्तु ओङ्काररूपः तद्रूपः परं ज्योतीरूपः, इत्येवमात्मानं प्रसिद्धमादाय तत्त्वमस्यादि व्याख्यानन्यायेन 'मनसा' करणेन 'ब्रह्मणा' अविकृतेन सहैकीकुर्य्यात्। एकीकरणे फलमाह, सदेति। 'उपनिषत्' परमार्थज्ञानं याज्ञवल्कः आह भरद्वाजं प्रतीति शेषः॥ ३ ॥

अविमुक्ताधिष्ठान-पुरुष-स्वरूपमाह, य एष इति। 'अव्यक्तः' इन्द्रियाग्राह्यः। अविमुक्ते किमित्युपास्यः? इत्यत उक्तम् अविमुक्ते प्रतिष्ठित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कतमं चास्य स्थानं भवति? । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः, स एव द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति, एतद्वै सन्धिं सन्ध्या ब्रह्मविद उपासत इति । सोऽविमुक्त उपास्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे, यो वै तदेवं वेदेति ॥

अथ तं प्रत्युवाच स्वयमेव याज्ञवल्क्यः ।
श्रीरामस्य मनुं काश्यां जजाप वृषभध्वजः ।

इति । नन्वविमुक्तो देशो न ज्ञायते; अतः पृच्छति, स इति । 'वरणायां' वरण-नामिकायां नद्यां, 'नाश्यां' नाशी नामिकायाञ्च, मध्ये यो देशः ऐतिह्य-प्रसिद्धः, तत्र प्रतिष्ठितो ऽविमुक्तः । प्रवृत्ति-निमित्तं पृच्छति, का वै वरणा इति । उत्तरमाह, सर्वानिति । यत्र स्नाताः पापदोष-रहिता भवन्ति । तदुक्तम् ,—

"असी-वरणयोर्मध्ये पञ्चक्रोशं महत्तरम् ।
अमरा मरणमिच्छन्ति का कथा इतरे जनाः" ॥ इति स्कान्दे ।

वाह्यस्य प्रसिद्धयैव ज्ञातत्वादान्तराभिप्रायेण पृच्छति कतमं चेति । 'अस्य' अविमुक्तस्य । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः कूर्पस्थानमित्यर्थः; तत्र हि इड़ा पिङ्गले सङ्गते । सन्धिशब्दस्य निमित्तान्तरमाह, स एष इति । द्यौरिति प्रसिद्धस्य लोकस्य परस्य दिवो ज्योतिषश्च 'एतत्' वस्तु सन्धिरूपं 'ब्रह्मविदः' योगिनः सन्ध्येत्युपासते, सोऽविमुक्तः सन्धिधिया उपास्य इत्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तौ । स रामः परमात्मा अविमुक्त-क्षेत्रे उपास्य इतिविद्धि फलमाह, स इति । 'अविमुक्तं ज्ञानम्, अविमुक्त-प्रदेशे ध्यानवलेन यत् प्राप्तम् । यद्वा 'अविमुक्तम्' अत्यक्तं नित्यं 'ज्ञानं' ब्रह्माख्यं यत्, तत् 'आचष्टे' कथयति । 'यः' पुमान् 'वै' निश्चितं 'तत्' अविमुक्तं स्थानम् उक्तप्रकारं 'वेद' जानाति ।

अथेति । 'तम्' अत्रिं प्रति याज्ञवल्क्यः कथान्तरमुवाच, श्रीरामस्येति । वृषभध्वजः काश्यां श्रीरामस्य 'मनुं' मन्त्रं जजाप । ततः श्रीरामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मन्त्रान्तर-सहस्रैस्तु जपहोमार्च्चनादिभिः ॥ ५ ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः प्राह शङ्करम् ।
वृणीष्व यदभीष्टं तद्दास्यामि परमेश्वरः ॥ ६ ॥ इति ।
अतः सत्यानन्द-चिदात्मा श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ ।
मणिकर्ण्यां वा मत्क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः ।
म्रियते देहि तज्जन्तोर्मुक्तिं नातो वरान्तरम् ॥ ७ ॥ इति ।

अथ स होवाच श्रीरामः ।

क्षेत्रेऽत्र तव देवेश! यत्र कुत्रापि वा मृताः ।
क्रिमि-कीटादयोऽप्याशु मुक्ताः सन्तु न चान्यथा ॥ ८ ॥
अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्ति-सिद्धये ।
अहं सन्निहितस्तत्र पाषाण-प्रतिमादिषु ॥ ९ ॥
क्षेत्रेऽस्मिन् योऽर्च्चयेद्भक्त्या मन्त्रेणानेन मां शिव! ।
ब्रह्महत्यादि-पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ १० ॥
यती वा ब्राह्मणो वापि ये लभन्ते षड़क्षरम् ।
जीवन्तो मन्त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥ ११ ॥
मुमुर्षो-र्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।
उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव! ॥ १२ ॥ इति ॥

प्राह, अहं परमेश्वरः, यदभीष्टं, तत् दास्यामि । 'इति' वाक्यसमाप्तौ ।

अतः परं श्रीराममीश्वरः 'पप्रच्छ' ययाचे इति । सत्यानन्दचिदात्मेति द्वितीयार्थे प्रथमा, सत्यानन्द-चिदात्मानं श्रीरामम् ईश्वरः पप्रच्छ इति । अस्य स्थाने सहोवाचेति क्वचित् पाठः ।

'मणिकर्ण्यां' मणिकार्णिकायां, 'मत्क्षेत्रे' काश्यां यो म्रियते, तज्जन्तोर्मुक्तिं देहि; अतः परं वरान्तरं न प्रार्थनीयम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीरामचन्द्रेणोक्तं योऽविमुक्तं पश्यति, स जन्मान्तरितान् दोषान् नाशयतीति ॥

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ हैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाच। अथ कैर्मन्त्रैस्तुतः श्रीरामः प्रीतो भवति, स्वात्मानं दर्शयति, तन्नो ब्रूहि भगवन्निति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। श्रीरामेणैवं शिक्षितो ब्रह्मा पुनरेतया गदया नमस्करोति।

विश्वाधारं महाविष्णुं नारायणमनामयम्।
पूर्णानन्दैक-विज्ञानं परं ज्योतिःस्वरूपिणम्।
मनसा संस्मरन् ब्रह्मा तुष्टाव परमेश्वरम् ॥

ओं यो वै श्रीरामः, स भगवानद्वैत-परमानन्दात्मा, यः परं ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १ ॥

तव क्षेत्रे इति क्षेत्रमपि तुभ्यं मया दत्तमिति भावः। क्रमेरिच्चोपधाया इतत्वम् इन्। 'क्रिमिः' क्रमचारि पिपीलिकादिः। कीट बन्ध-वर्णयोः, कीटति बध्नातीति। 'कीटः' लूतादिः। न चान्यथा इति मद्वाक्यशेषः 'अनेन' षडक्षरेण। 'मा शुचः' प्राणिदुःखेन शोकं मा कृथाः। 'मुक्ताः' त्यक्तदेहाः। 'यस्य कस्यापि' पशु-पक्षि-मृगादेरपि। 'जन्मान्तरितानिति' अन्यजन्मार्जितानपि दोषान् 'नाशयति' छिनत्ति। तेन वरेणेति क्वचित् पाठः, श्रीराम-दत्तेन वरेण। इति शब्दः खण्डसमाप्तौ। इदं वाराणशी शब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरम्, वरेण नाशयति दोषान् वाराणशीति ॥ ४ ॥

श्रीरामेणेति, यद्यपि शङ्करः प्रकृतस्तथापि समयान्तरे ब्रह्मापि एवं वाराणशी वृत्तान्तं रामेण शिक्षितः सन्नित्यर्थः। 'गदया' गद्येन गाथया व्यक्तवाचा, गद् व्यक्तायां वाचि। 'यः' प्रसिद्धः 'वै' विश्चितं श्रिया जुष्टो रामचन्द्रः, स 'भगवान्' षड्विधैश्वर्य्य-सम्पन्नः 'अद्वैत-परमानन्दात्मा' अद्वैतो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चाखण्डैक-रसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्मानन्दामृतं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च तारकं ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्मा विष्णुरीश्वरो यः सर्ववेदात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च सर्वे वेदाः साङ्गाः सशाखाः सपुराणा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यो जीवात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सर्वभूतान्तरात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये देवासुर-मनुष्यादिभावा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च मत्स्य-कूर्म्माद्यवतारः भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च प्राणो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ११ ॥

यः परमानन्दः तदात्मा यः 'परम्' उत्कृष्टं ब्रह्मापि सन् 'भूर्भुवः स्वः' लोकत्रयीरूपः मूल-स्थूल-व्यूहरूपः, 'तस्मै' एवं रूपाय 'वै' निश्चितं नमो नमः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चान्तःकरण-चतुष्टयात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च यमो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चान्तको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च मृत्युर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चामृतं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यानि च पञ्च महाभूतानि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यः स्थावर-जङ्गमात्मको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च पञ्चाग्नयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यस्य सप्त व्याहृतयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या विद्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च सरस्वती भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च लक्ष्मीर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वै नमोनमः ॥ २३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च गौरी भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च जानकी भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च त्रैलोक्यं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सूर्यो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सोमो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यानि च नक्षत्राणि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २९ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च नव ग्रहा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३० ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ वसवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३१ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ लोकपाला भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३२ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चैकादश रुद्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३३ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च द्वादशादित्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च भूतं भव्यं भविष्यत् भूर्भु-
वः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३५ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिर्व्या-
प्नोति विराट् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३६ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च हिरण्यगर्भो भूर्भुवः स्व-
स्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३७ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् या च प्रकृतिर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै
वै नमो नमः ॥ ३८ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चोङ्कारो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै
नमो नमः ॥ ३९ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च चतस्रोऽर्द्धमात्रा भूर्भुवः
स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४० ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च परम-पुरुषो भूर्भुवः स्व-
स्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४१ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महेश्वरो भूर्भुवः स्वस्तस्मै
वै नमो नमः ॥ ४२ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महादेवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै
वै नमो नमः ॥ ४३ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चोंनमो भगवते वासुदेवाय
महाविष्णुर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४४ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च परमात्मा भूर्भुवः स्वस्त-
स्मै वै नमो नमः ॥ ४५ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ज्ञानात्मा भूर्भुवः स्वस्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मै वै नमो नमः ॥ ४६ ॥

ॐ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सच्चिदानन्दाद्वैतैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४७ ॥

एतान् ब्रह्मवित् सप्त-चत्वारिंशन्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तुवन्; ततो देवः प्रीतो भवति ; तस्माद् य एतैर्मन्त्रै-र्नित्यं देवं स्तौति, स देवं पश्यति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छति सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति ॥

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इत्यथर्व्ववेदे रामोत्तर-तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥

एवं सप्तचत्वारिंशत् पर्य्याया: पूर्वोद्धृत-मालामन्त्राक्षर-सङ्ख्यका नारसिंहस्यैवानुष्टभाक्षर-सङ्ख्याका द्रष्टव्याः; अतः प्रतिपर्यायं क्रमेण मालामन्त्राक्षराण्येकैकश आदावुच्चार्य्याणि । अयं षड़क्षर-वाच्य-राममूल-व्यूहस्य मालामन्त्र-वाच्यः सप्तचत्वारिंशद्व्यूहः । तदुक्तम्,—

"कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि-कल्पना" । इति ।

'शरीरस्य' मूलव्यूहस्य 'सेनादि-कल्पना' सप्तचत्वारिंशद्व्यूहस्य कल्पना इत्यर्थः । इतिशब्दः स्तुतिसमाप्तौ ।

'एतान्' पूर्वोक्तान् अद्वैत-परमानन्दात्मादीन् ब्रह्मत्वेन 'वित्' वेत्ता एतैर्मन्त्रैः 'नित्यं' प्रत्यहं 'देवं' रामं स्तुवन् भवेत् । 'ततः' स्तवनात् देवः 'प्रीतः' अनुकूलो भवति । तस्मात्' यतः अयं स्तवः प्रीतिकृत्, तस्मात् 'यः' पुमान् एतैर्मन्त्रैः 'नित्यं' त्रिसन्ध्यं देवं स्तौति 'सः' स्तोता 'देवं' विष्णुं 'पश्यति' साक्षात्करोति, अमृतत्वञ्च गच्छति । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था । उक्तमेव पुनरुच्यते, उत्तर-ग्रन्थाभावादिति हि द्विरुक्त्या सूच्यते ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद-वाक्यानां रामोत्तर-प्रदीपिका ॥

इति रामोत्तर-तापनीयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच ।
श्री रामचन्द्रस्य महात्मनो ब्रूहि भगवन्! इति ।
स होवाच याज्ञवल्क्यः ॥

स्वप्रकाशः स्वयं ज्योतिः स्वयम्भूरेक-चिन्मयः ।
तदेव रामचन्द्रस्य मनुरध्यक्षरः स्मृतः ॥ १ ॥
अखण्डैक-रसानन्द-तारक-ब्रह्म- वाचकः ।
रामायेति सुविज्ञेः सदानन्द-चिदात्मकः ॥ २ ॥
नमःपदं सुविज्ञेयं पूर्णानन्दैक-विग्रहम् ।
सदा रमन्ति हृदये सर्ववेदा मुमुक्षवः ॥ इति ॥ ३ ॥

य एतं मन्त्रराजं रामचन्द्रस्य षड़क्षरं नित्यमधीते, सोऽग्निपूतो भवति, स सोमपूतो भवति, स ब्रह्मणा पूतो भवति, स विष्णुना पूतो भवति, स रुद्रेण पूतो भवति, स सर्वेण पूतो भवति, स सर्वयज्ञ-क्रतुभिरिष्टवान् भवति, सर्वैर्वेदैर्ज्ञातो भवति, इतिहास-पुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति, गायत्र्याः षष्टिशत-सहस्राणि जप्तानि भवन्ति, प्रणवानामयुतानि जप्तानि भवन्ति । दश पूर्वान् दशोत्तरान् पुनाति, स पङ्क्ति-पावनो भवति, स महान् भवति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।

षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ पुराणेषु उदाहरन्ति,—

गाणपत्येषु शैवेषु शाक्त-सौर्य्य-मन्त्रेष्वथ ।
वैष्णवेष्वपि सर्वेषु राममन्त्रः फलाधिकः ॥ १ ॥
गाणपत्यादि-मन्त्रेषु जपः कोटिगुणाधिकः ।
मन्त्रराजस्त्वनायास-फलादोऽयं षड़क्षरः ॥ २ ॥
षड़क्षरोयं मन्त्रस्तु सर्वाघौघ विनाशनः ।
मन्त्रराज इति प्रोक्तः सर्वेषामुत्तमोत्तमः ॥ ३ ॥
कृतं दैन्येन दुरितं पक्ष-मासर्त्तु-वर्षजम् ।
स हरेत निःशेषन्तु चलाचलमिवाचलः ॥ ४ ॥
ब्रह्महत्या-सहस्राणि ज्ञानाज्ञान-कृतानि च ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वर्णस्तेय-सुरापान-गुरुतल्पायुतानि च ॥ ५ ॥
कोटिकोटि-सहस्राणि उपपातकजान्यपि ।
सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति राम-मन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ ६ ॥
भूत-प्रेत-पिशाचाद्या कुष्माण्ड-ग्रह-राक्षसाः ।
दूरादेव प्रधावन्ति राममन्त्र-प्रभावतः ॥ ७ ॥
ग्राम्यारण्य-पशुघ्नत्वे सञ्चितं दुरितं च यत् ।
मद्यपानेन यत् पापं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ ८ ॥
अभक्ष्य-भक्षणोत्पन्नं मिथ्याज्ञान-समुद्भवम् ।
सर्वं विलीयते पापं राममन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ ९ ॥
श्रोत्रियः स्वर्णहरणात् यच्च पापमुपस्थितः ।
रत्नादे-र्वाथ हरणाज्जपेन तद्विनाशयेत् ॥ १० ॥
गत्वापि मातरं मोहादगम्याञ्चैव योषितम् ।
उपासितेन मन्त्रेण रामस्तदपि नाशयेत् ॥ ११ ॥
महापातकया बध्वा सङ्गत्य सञ्चितञ्च यत् ।
बुद्धिपूर्वमघं कृत्वा तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १२ ॥
कृच्छ्रैः सप्त पराकाद्यैर्नानाचान्द्रायणैरपि ।
पापं दुरपनोद्यं यत् तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १३ ॥
आत्मतुल्य-सुवर्णाद्यैर्दानैर्बहुविधैरपि ।
एतदप्यपरिक्षीणं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १४ ॥
अवस्थास्तु त्रयश्चैव मूलबन्धमघञ्च यत् ।
तन्मन्त्र-स्मरणादेव नशेषं तत् प्रणश्यति ॥ १५ ॥
तत्तद्गुरूपदिष्टेन वर्त्मनानुष्ठितञ्च यत् ।
रामात्मा मनुरेवायं पापराशि-विनाशकृत् ॥ १६ ॥
आब्रह्म वीजदोषाश्च नाशयेत पृथक् तथा ॥ १७ ॥
पितृ-मातृ-वधोत्पन्नं बुद्धिपूर्वमघञ्च यत् ।
निःशेषं नाशयेत्येव राममन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ १८ ॥
पितृ-मातृ-स्वसृघ्नानां यद्वा विश्वास-घातिनाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्वा बालवधोत्पन्नं कृत्याः शस्त्रासुसायकम् '?' ॥ १९ ॥
गुरुपुत्र-कलत्रादि-वधोत्पन्नमघञ्च यत् ।
तदनुध्यानमात्रेण सर्वमेतद्विलीयते ॥ २० ॥
यः प्रयागादि-तीर्थेषु सर्वेषु कुरुक्षेत्रादिषु ।
सूर्य्य-नियमादि-क्रमाद् भूयः ० ० ० ० ॥ २१ ॥
स्त्रीणाञ्च पुरुषाणां स्यान्मन्त्रेणानेन दोषतः ॥ २२ ॥
येषु येषु विरोधेषु रामभद्रमुपासते ।
दौर्बल्यादि-भयान्येषु न भवन्ति कदाचन ॥ २३ ॥
शान्तः प्रसन्न-वदनो अक्रोधी भक्तवत्सलः ।
अनेन सदृशो मन्त्रो जगत्स्वपि न विद्यते ॥ २४ ॥
सम्यगाराधितो रामः प्रसीदत्येव सत्वरम् ।
ददात्यायुष्यमैश्वर्य्यमन्ते विष्णु-पदञ्च यत् ॥ २५ ॥
तदेतदृचाभ्युक्तं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २६ ॥
स मुक्तो भवति, स मुक्तो भवति ॥ २७ ॥
इत्याथर्वण-रहस्ये रामोत्तर-तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ हनुमदुक्तरामोपनिषद् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ सनकादयो योगीन्द्रा अन्ये च ऋषयस्तथा ।
प्रह्लादाद्या विष्णुभक्ता हनुमन्तमिदं ब्रुवन् ॥ १ ॥
वायुपुत्र ! महाबाहो ! किं तत्त्वं ? ब्रह्मवादिनाम् ।
पुराणेष्वष्टादशसु स्मृतिष्वष्टादशस्वपि ॥ २ ॥
चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु सर्वाध्यात्म-विद्यासु च ।
सर्वेषु विष्ण्वभिधानेषु विघ्न-सूर्य्येश-शक्तिषु ॥ ३ ॥
एतेषु मध्ये किं तत्त्वं कथय त्वं महाबल ! ।

पूर्वतापनीये साङ्गस्तारको वर्णितः । उत्तरतापनीये प्रणवस्यापि तारकत्वमुक्तम् , रामस्य परब्रह्मणः प्रणव-बीजाभ्याञ्च वाच्यत्वमुक्तम् । इदमिदानीं सन्दिह्यते, किं विघ्नराजादयः पञ्चापि तुल्यसामर्थ्या एव? आहोस्विदन्यतरस्मिन् विशेषोऽस्ति? किं श्रेष्ठं नाम? अथ के च रामस्याङ्गमन्त्राः? तथा प्रणवे गृहस्थ-ब्राह्मणानामधिकारोऽस्ति ? उत यतीनामेवेति ? । अधिकारपक्षे कियांश्च प्रणवो जप्यः कियांश्च षड्क्षरः ? इति । विभीषणकृता रामस्तुतिश्च किमित्यप्रसिद्धा ? कियता च पुरश्चरणेन परम-पुरुषार्थसिद्धिः ? के च पुरश्चरणानुकल्पाः इति । तदर्थं रामोपनिषदारभ्यते, ओं सनकादय इति ।

अस्य अनुष्टुप्छन्दः । 'अन्ये च' नारदादयः, 'ब्रुवन्' अब्रुवन्, बहुलं छन्दसीत्यमाङ्योगेऽप्यडभावः । ब्रह्मवादिनामभिमत-मिति शेषः । पुराणादिषु प्रतिपाद्यं किं तत्त्वं सर्वेषु विष्णोः 'अभिधानेषु' नामसु मध्ये किं 'तत्त्वं'? श्रेष्ठं नाम? । 'विघ्नः' गणेश्वरः 'सूर्य्यः' आदित्यः 'ईशः' रुद्रः 'शक्तिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हनुमानुवाच।

भोभो योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्तास्तथैव च ॥ ४ ॥
शृणुत मामकीं वाचं भवबन्ध-विनाशिनीम्।
एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वं च ब्रह्म तारकम् ॥ ५ ॥
राम एव परं ब्रह्म राम एव परं तपः।
राम एव परं तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्म तारकम् ॥ ६ ॥

वायुपुत्रेणोक्ता योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्ताः पुनः पप्रच्छुर्हनुमन्तं, रामस्याङ्गान् नो ब्रूहि हनुमन्!। सहोवाच वायुपुत्रः, विघ्नं वाणीं दुर्गां क्षेत्रपालं सूर्य्यं चन्द्रं नारायणं नारसिंहं वासुदेवं वाराहम् अन्यांश्च काँश्चित् सर्वान् मन्त्रान् श्रीसीतां लक्ष्मणं हनुमन्तं शत्रुघ्नं विभीषणं सुग्रीवम् अङ्गदं जाम्बवन्तं प्रणवम्, एतान् रामस्याङ्गान् जानीयात्। अङ्गान् विना रामो विघ्नकरो भवति।

चण्डी, प्रकृतत्वात् विष्णुश्च, एतेषु मध्ये किं 'तत्त्वं'? परमदैवतम्?।

भो भो इत्यादरे वीप्सा। 'एतेषु' शास्त्रेषु तत्त्वं प्रतिपाद्यं, देवेषु तत्त्वं परमदैवतं, नामसु तत्त्वं सर्वाधिकफलं ब्रह्म तारकं, 'राम एव परं तत्त्वं' श्रीराम एव तारकं ब्रह्म।

राममन्त्रं जपता के चाङ्गमन्त्रा जप्तव्याः? इति तृतीयं सन्देहं पृच्छन्ति, वायुपुत्रेणोक्ता इति। 'अङ्गान्' अङ्गस्थानीयान् मन्त्रान् देवांश्च ब्रूहि हे हनुमन्! 'वाणी' सरस्वती विघ्नादयो वाराहान्ता दशाङ्गदेवताः, अन्यांश्च कांश्चित् वशिष्ठवामदेवादीन्, अन्येषामप्राधान्य-सूचनाय सामान्यशब्दप्रयोगः। श्रीबीज-पूर्विकां सीतां, सीताशब्दं चतुर्थ्यन्तं स्वाहान्तं, सीतादयः प्रणवान्ता दश, एतान् रामस्य 'अङ्गान्' अङ्गमन्त्रान् जानीत। एषां प्रणवादि बिन्द्वन्तमाद्यक्षरं बीजं, चतुर्थ्यन्तं नाम मन्त्रः। तदुक्तं डामरे।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुनर्वायुपुत्रेणोक्तास्ते हनुमन्तं पप्रच्छुः। आञ्जनेय! महाबल! विप्राणां गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यात्? इति।

पुनरुवाच हनुमान्।

अयोध्यानगरे रम्ये समासीनो रामो मया पृष्टः, सीतापते! योगी-मानस-हंस! विप्राणां गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यात्? इति। स होवाच रामः। येषामेष षड़क्षराधिकारो वर्त्तते, तेषां प्रणवाधिकारः स्यात्, नान्येषाम्। प्रणवं केवलम् अकारमोकारं मकारमर्द्ध-मात्रा-सहितं जपित्वा यो रामचन्द्रमन्त्रं जपते, तस्य शुभकरोऽहं स्यात्।

"ओङ्कार-विन्दु-मध्यस्थं नामधेयाद्यमक्षरम्।
देवतानां स्ववीजं तत् पूजायामृद्धि-सिद्धिम्" ॥ इति।

एतन्मन्त्रोल्लङ्घने बाधकमाह, अङ्गान् विनेति। विघ्नकारित्वे जप-पूजनादिकमेव न सिध्यति।

चतुर्थं संशयं पृच्छन्ति, आञ्जनेयेति। अञ्जनाया अपत्यम् आञ्जनेयः, तत् सम्बोधनम्। महाबलेति संशय- निराकरणसामर्थ्यं सूचितम्। कथं स्यादिति यतीनामेव स्वातन्त्र्येण तदुपासन-विधानात्।

सीतापते इत्यादि हनुदुक्तं रामस्य सम्बोधनम्। येषामिति। गृहस्थ साधूनां षड़क्षराधिकारः सम्प्रतिपन्नः प्रणवस्याङ्गत्वात्, तत्समान-योगक्षेमः प्रणवाधिकारः, 'नान्येषां' षड़क्षरेणादीक्षितानाम्। प्रणवजपं विना राममन्त्रजपे ऽधिकार एव नास्तीत्याह, प्रणवमिति। अकारादि-चतुरक्षर-सहितमितिवक्तव्यम्। अकारादिषु पृथग्विभक्त्युच्चारणं स्वातन्त्र्येण छन्दऋष्याद्यभिधान-सूचनार्थम्। तदेवाह, तस्मादिति। एषामर्थादयो ऽथर्वशिरसि, माण्डूक्ये, नारसिंहे चोक्ताः। न्यासं कृत्वा प्रणवकलोक्त मन्त्रान् षड़क्षरान्, 'आद्यन्त-प्रणवम्' आदौ अन्ते च प्रणवोऽस्य तं, प्रणव-पुटितमित्यर्थः, 'जपते' जपति। उपसंहारः तस्मादिति। इत्यमृतकल्पा उक्ताः पुनः पञ्च-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मात् प्रणवस्य चाकारस्य चोकारस्य च मकारस्य चार्द्ध-मात्रस्य च ऋषिच्छन्दोदेवताः तद्वत् वर्ण-चतुःस्थान-स्वर-वेदाग्नि-गुणादीन्युच्चार्य्य न्यासं कृत्वाप्रणवमन्त्रान् द्विगुणं जप्त्वा पश्चाद्राममन्त्र-माद्यन्त-प्रणवं यो जपते, स रामो भवेत्, इति रामेणोक्तम्; तस्मात् रामाङ्गं प्रणवः कथित इति वायुपुत्रेणोक्ताः पुनर्हनुमन्तं पप्रच्छुः ।

स होवाच हनुमान् रामभक्त-विभीषणकृत-रामपरिचर्य्यायां सप्त सहस्राणि संस्कृतवाक्यानि, सप्त सहस्राणि गद्यानि, पञ्चशतान्यार्य्याः, अष्टौ सहस्राणि श्लोकाः, चतुर्विंशति-सहस्राणि पद्यानि, दश सहस्राणि दण्डकाः, इत्येवमनुक्रमं ज्ञात्वा कृतकृत्यो भवेदिति । इति हनुमदुपनिषत् ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

मं संशयं पप्रच्छुरित्यन्वयः ।

रामस्य भक्तो यो विभीषणः, तेन कृता 'रामपरिचर्य्या' रामस्तुतिः, सा विस्तरतः सम्प्रति श्रोतुमशक्तया बहुत्वात्, उद्देशतस्तु वक्ष्यामीत्याशयेनाह, स होवाचेति । 'गद्यानि' संस्कृत-प्राकृत-साधारणानि, 'आर्य्या' गणच्छन्दः 'श्लोकाः' वृत्तानि 'पद्यानि' अनुष्टुप्प्रायाः, 'दण्डका' षड्विंशत्याद्यक्षरपादाः । ननु उद्देशमात्रेण तदर्थाज्ञानात् फलासम्बन्धः इत्याशङ्क्य फलमाह, इत्येवमिति । उद्देशेन अनुक्रमो ज्ञातः, तावतापि कृतार्थो भवेदित्यर्थः । इति हनुमदुक्तं रहस्यज्ञानम् अतिविस्तृतत्वात् सा न सर्वजनप्रसिद्धेति भावः ।

षष्ठं सन्देहं निरस्यति, हनुमानुवाचेति ।

पौलस्त्यः' पुलस्त्यात्यं रावणः तस्य 'सूदनं' निरसितारम्; सूद् निरसने । पौलस्त्यः' विभीणः । कैवल्यमिति । यन्मया संस्कृतवाक्यादिषु कैवल्यं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हनुमानुवाच।

सिंहासने समासीनं रामं पौलस्त्यसूदनम्।
प्रणम्य दण्डवद्-भूमौ पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥
रघुनाथ! महाबाहो कैवल्यं कथितं मया।
अज्ञाना-सुलभञ्चैव कथनीयञ्च सौलभम् ॥ ८ ॥

श्रीराम उवाच।

अथ पञ्च दण्डकाः, पितृघ्नो मातृघ्नो जारो गुरुहानेककोटि-यति-घ्नोऽनेक-कृतपापो यो मम षण्णवतिकोटि-नामानि जपते, स तेभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते; स्वयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो भवेन्न किम्?।

पुनरुवाच विभीषणः। तत्राप्यशक्तो यः, स किं करोति?। स होवाच रामः। पञ्चाशल्लक्ष-मन्मन्त्रमाद्यन्त-प्रणवं मन्मन्त्राद्विगुणः प्रणवो यो जपते, सस्वयमेवाहं भवेन्न किम्?। पुनरुवाच कार्कश्येयः। तत्राप्यशक्ता ये, ते किं कुर्वन्तीति। स होवाच रामः। अथ त्रीणि पद्यानि पुरश्चरणानि, तत्राप्यशक्तो यो मम गीता मन्नामसहस्रं मद्विश्वरूपं मदष्टोत्तर-शताभिधा

'कथितं' निरूपितं तत् 'अज्ञानानाम् अकृतबुद्धीनाम् 'असुलभं' दुष्प्राप्यं, च शब्दो हेतौ, ततः सौलभं, सुलभस्य ज्ञानस्य इदं कारणं सौलभं सुलभज्ञान-प्राप्तिसाधनं त्वया कथनीयमिति प्रार्थितो राम उवाच।

'अथ' शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। पञ्च दण्डकाः पठनीयाः विभीषणोक्त-दशसहस्रेभ्य उद्धृत्य पञ्च पठनीयाः। 'जारः' गुरुतल्पगः, चतुर्न्यूनशतकोटिनामानि रामेत्यादीनि। सच्चिदान्दरूपः स्वयमेव किं न भवेत् अपि तु भवेदेव। इदं मुख्यं पुरश्चरणम्।

सप्तमं सन्देहं निरस्यन् अनुकल्पान् प्रश्नपूर्वकमाह, पुनरिति। मन्म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मं नारदोक्तं स्तवराजं हनुमदुक्तं मन्त्रराजात्मक-स्तवं च सीतास्तवं च रामरक्षेत्यादिभिः स्तवैरेतैर्यो मां नित्यं स्तौति, स मत्सदृशो भवेन्न किम् इति ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्याथर्व्वण-रहस्ये रामोपनिषत् समाप्ता ॥

न्त्रं यो जपते इत्यन्वयः । मन्मन्त्राच्च द्विगुणः प्रणवो जप्तव्य इति शेषः । स स्वयमेव 'अहं' रामः किं न भवेत् । पक्षान्तरं पुनरिति । कर्कशाया अपत्यं कार्कशेयः । त्रीणि 'पद्यानि' श्लोकाः, गीतादीन्यष्टौ ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्ट-पद-वाक्यानां रामोपनिषद्दीपिका ॥

इति श्रीभट्टरत्नाकरसूनु-भट्टनारायण-विरचिता श्रीरामोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu